ILIRSKO-PANONSKO PLEME DESITIJATA SREDNJE BOSNE U RIMSKO DOBA I REKOGNOSCIRANJE NJIHOVA PODRUČJA

Veljko PAŠKVALIN

UVODNE NAPOMENE

Rad bi, u ovom kontekstu, podijelili u dva poglavlja. Tako bi se u prvom dijelu, na osnovi dobro poznate arheološko-povjesne dokumentacije, definirala kulturno-povjesna problematika ovog plemena, posebno njegov geografski prostor, dok bi se u drugom dijelu iznijeli rezultati terenskih rekognosciranja, odnosno istraživanja, koja su pokušala pronaći značajnije lokalitete ili nalazišta, te njihovim arheološkim iskopavanjem bolje i pouzdanije rasvijetliti kulturnu povijest plemena Dezitijata u kraju središnje Bosne u rimsko doba.[1]

U pokušaju što boljeg i šireg kulturno-povjesnog osvjetljavanja antičkih Dezitijata u pogledu tih ispitivanja, na spomenutom prostoru Bosne, osvrnut ćemo se na već spomenute i dobro poznate arheološko-povjesne nalaze, koji daleko više od ostalih mogu očitovati tragove etničke sačuvanosti kod Dezitijata. To su u ovom povjesnom razdoblju među prvima epigrafski spomenici sepulkralnog i kulturnog karaktera s različitim likovnim prikazima ili sadržajem, naročito kod ritusa sahranjivanja pokojnika, u kojoj se mjeri i kako među Dezitijatima, uz grubu i postepenu romanizaciju i urbanizaciju, sačuvao u njihovoj sredini.

Uz obilazak terena ili njegovo rekognosciranje, pored sistematskih iskopavanja, postoji i posebni vid arheoloških stručnih ili znanstvenih ispitivanja. Ovdje, u smislu izučavanja područja Dezitijata, koristimo kao metod istraživanja sondažna iskopavanja, koja mogu biti zaštitna ili pokusna. U ovom slučaju korišteno je i primijenjeno sondažno pokusno iskopavanje na više arheoloških

[1] Uz autora, koji je realizirao ovaj elaborat 1973. godine ili sada manju studiju o antičkim Dezitijatima u srednjoj Bosni, aktivno su učestvovali u ovim istraživačkim radovima na terenu, uvijek požrtvovna na svim mjestima i zadacima J. Sušnik, šef Odsjeka za dokumentaciju Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te S. Kudra, viši arhit. ilustrator, koji je za ovu studiju izradio arheološko-tehničku dokumentaciju. Na poseban način, uz zahvalnost, sjećam se suradnika na terenu i recenzenata realiziranog elaborata dr. P. ANĐELIĆa, naučnog suradnika, dr. B. ČOVIĆa, također naučnog suradnika, te dr. I. ČREMOŠNIK, tada više naučne suradnice i načelnice Odjeljenja za arheologiju.

lokaliteta, koja su nam tada indicirali na dezitijatske tragove ili naselja, (vid. Kartu I; Tab. I, II, te priloge 1 – 7).

Za ovu temu ili rad, uz sepulkralne, kultne i druge nalaze, kao sadržaja arheološke dokumentacije, izrađena je pregledno i arheološka ilustrativna karta ovog područja s nalazištima. Na karti su pregledno unesena kako prahistorijska, tako isto rimska i kasnoantička naselja. Za spomenute arheološke kategorije lokaliteta izrađene su također i odgovarajuće topografske oznake (vid. Prilog 6. i 7).

Na kraju ove studije se kao rezultat sondažnih iskopavanja predlažu arheološka nalazišta, koja bi trebalo, u kontekstu ispitivanja Dezitijata na ovom prostoru, predvidjeti za buduća istraživanja kao i oni arheološki lokaliteti do kojih se, u vremenskom pogledu, nije moglo doći i obnoviti sondažna arheološka ispitivanja.

U arheološkom smislu ispitivanja antičkih Dezitijata izuzetan značaj imat će lokalitet "Kamenjača" u Brezi, posebno, kad je riječ o podrijetlu Dezitijata o kojem će se raspravljati više u radovima o dezitijatskoj nekropoli u Brezi. Za nju se pouzdano može konstatirati da pripada mlađeželjeznodobskoj i rimskoj dezitijatskoj nekropoli 3. st. pr. - 3. st. pos. Kr.

LOKACIJA ILIRSKO – PANONSKIH DEZITIJATA

Na osnovi nekoliko arheološko-epigrafskih spomenika saznajemo u kojim su krajevima rimske provincije Dalmacije, živjela neka ilirska ili ilirsko-panonska plemena, među kojima i Dezitijati. Tako neki od tih arheološko-epigrafskih nalaza omogućuju sigurnu ubikáciju područja antičkih Japoda u dolini Une oko Bihaća, a u Hrvatskoj na području Like[2] (drugi pak pleme Dalmata/Del-mata) u krajeve Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja.[3] Također među sigurno lociranim ilirskim plemenima spadaju i antički Daorsi, čiji su centar, u predrimsko doba, bili ostaci zidova – ruševina na Ošanićima kod Stoca.[4] Njihovu pouzdanu identifikaciju područja omogućio je arheološki nalaz daorskog novca.[5] Ova plemena, koja nam

---

[2] K. PATSCH, Japodi, Glasnik Zemaljskog muzeja /dalje: GZM/, VIII, Sarajevo, 1896, 113-139; *ISTI*, Wissenschaftliche Wittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina, /dalje: WMBH/, VI, Wien, 154-186; D. SERGEJEVSKI, Japodske urne, GZM, n. s. sv. IV-V, Sarajevo, 1949 /50, 45-93;

[3] K. PATSCH, Epigrafsko pabirčenje, GZM VII, Sarajevo, 1895, 285; *ISTI*, Novi spomenici iz Županjca – Delminium-a GZM IX, Sarajevo, 1897, 227-243; *ISTI*, Prilog topografiji i povjesti Županjca – Delminium-a, GZM XVI, Sarajevo, 1904, 307-365; M. ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /dalje: CBI ANUBiH/, /1/ IV 2, 1966, 27-92; *ISTI*, Godišnjak V, CBI ANUBiH, 3, 1967, 5-101;

[4] Z. MARIĆ, Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca, GZM n. s. Arheologije., XXVII – XXVIII, Sarajevo, 1972/1973, 257-260;

[5] Đ. BASLER, Novčić plemena Daorsa. Prilog ilirskoj numografiji, GZM n. s. Arheologije XXVI, Sarajevo, 1971, 333-336; Z. MARIĆ, Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, GZM n. s. Arheologije, XXVII – XXVIII, Sarajevo, 1972/1973, 237-256;

spominju arheološko – epigrafski i antički povjesni izvori,[6] kao i ona čija područja nismo još u mogućnosti sigurnije locirati,[7] živjela su također u ovim krajevima prije dolaska Rimljana kao etnički i kulturno formirana.

Geografski prostor koji su Dezitijati u doba rimske okupacije posjedovali pouzdano je utvrđen. Ovako iznesenu tvrdnju dopuštaju otkriveni povjesni arheološko-epigrafski spomenici, koji izravno spominju dezitijsko ime, a lokacijom nalaza i samo područje. Prvu potvrdu, u tom smislu, o lociranju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata u krajevima središnje Bosne, imamo na miljokazu, u obliku kocke, iz Splita.[8] Njegovo prvobitno stajalište nalazilo se sigurno u centru Salone na raskrsnici puteva, odakle su se, prema unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, u više pravaca širili cestovni smjerovi.[9] Jedan od njih vodio je i u zemlju Dezitijata u njihovo glavno i utvrđeno mjesto He(dum?) c/astel(lum) Daesitiatium. Prema ovom sačuvanom natpisu na miljokazu iz Salone Hedum je od Salone bio udaljen"... a Salonis ad He... c/astel(lum) Daesitiatium per mi/llia pas/sum. CLVI munit...", odnosno 156 tisuća koraka ili izraženo u kilometrima oko 233 km.[10]

Ovo mjesto ili kraj moralo bi se na Tab. Peut. (Itinerarium pictum) nalaziti na putnoj relaciji Bistue Vetus – Bistue Nova – Stanecli – Argentaria. To bi konfrontiralo cestovnom pravcu Duvanjsko polje, koji je vodio u zemlju Dezitijata Ramom – G. Vakufom – Bugojno (Uskoplje) – Dolinom Lašve – Breza – R(es) P(ublica) Aq(uarum) S.. (Ilidža), pa Sarajevom u istočnu Bosnu – Argentaria.[11]

Druga epigrafska potvrda, koja očituje pouzdano lociranje antičkih Dezitijata u srednji tok rijeke Bosne je nadgrobni spomenik, u obliku cipusa, nađen kao spolija u ruševinama starokršćanske bazilike u Brezi.[12] Za ovaj arheološki nalaz – spomenik (Tab. I. sl. 1) može se sa sigurnošću reći da je definitivno odredio i potvrdio prostor, te konačno stavio točku na pitanje ubikacije geografskog prostora antičkog plemena Dezitijata, koji su u doba rimske vladavine posjedovali i naseljavali. Ovim otkrićem, sa sigurnošću doznajemo da je He(dum) - utvrđeni grad ili područje bliže današnjoj Brezi, osim u rimsko doba, bilo i prije ove

---

[6] G. ALFÖLDY, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965, 38; J. J. WILLKES, Dalmatia, London, 1969, 155;

[7] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u prahistorijsko doba/ Iz diskusije D. Rendića-Miočevića/, CBI ANUBiH, Sarajevo, 1964, 275;

[8] M. ABRAMIĆ, O novim miljokazima i rimskim cestama, Starinar III, 1926 i 1927, Beograd, 1928, 40-41;

[9] M. ABRAMIĆ, Starinar, 38; I. BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela 47, CBI 2, ANUBiH, Sarajevo, 1974, 39;

[10] M. ABRAMIĆ, Starinar 41; E. PAŠALIĆ, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Posebno izdanje Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sarajevo, 1960, 35-51; I. BOJANOVSKI, CBI ANUBiH, 1974, 182-186;

[11] E. PAŠALIĆ, GZM, 1960, 38; I. BOJANOVSKI, CBI ANUBiH, 1974, i d. te 179. i d. ;

[12] G. ČREMOŠNIK – D. SERGEJEVSKI, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, Sarajevo, 1930, 8, T. III; D. SERGEJEVSKI, Spomenik XCIII, Spomenik Srpska karaljevska akademija / dalje: Spomenik. / Beograd, 1940, 141;

arheološko-povjesne potvrde upravni centar ovog antičkog plemena, jer nas na to izravno upućuje sačuvan natpis na spomenutom cipusu: Valens Varronis f(ilius) princeps Daesitati(um)...[13] Cipus se datira s početka 2. St. pos. Kr. i ukazuje da su predstavnici plemena Dezitijata u to doba imali neku vrst autonomije, kojoj je na čelu bio princeps, poglavar ili knez. Za razliku od drugih, u to doba, bio je rimski građanin, prihvativši romanizaciju, što je vjerojatno bio i uvjet da bi se preživjelo stanovništvo od teškog rata, što prije uspjelo romanizirati u razdoblju pacifikacije (pax romana). To je pak vrijeme nadvladavanja neprijateljstava i približavanja rimskim osvajačima, odnosno rimskoj vlasti.

Epigrafski nadgrobni spomenik ili titul, koji bi također ukazivao na pouzdanost lociranja plemena Dezitijata, otkriven je na lokalitetu Vina (Tab. I, sl. 2.) u selu Župči nedaleko od Breze.[14]

Ovaj titul bogat je ilirskom, bolje reći dezitijatskom onomastikom, koju nam je sačuvao, kako smo ustvrdili i govori da je prostor Breze bio plemensko glavno središte svih Dezitijata što, na poseban način, svjedoči cipus – spomenik dezitijatskog principesa Valensa Varrona, kao i titul s brojnim ilirsko-dezitijatskim imenima vjerojatno iz obitelji vojskovođe Batona, ovako gladan, dobiva povjesno mjesto. Postaje, naime, arheološko-historijski izvor u smislu izučavanja antičkog plemena Dezitijata, njihova kraja, pa i šire. O tome će, nadamo se, puno više reći budući eventualni arheološki nalazi i arheološka istraživanja sistematskog karaktera, kao i druge znanstvene discipline iz oblasti povjesnih znanosti, spomenimo samo onomastiku.

Na jednom drugom iz Splita (Salona), iz iste grupe miljokaza, imamo sačuvan tekst natpisa:"...et idem viam ad Ba/thinum flu/men (?), quod dividit Hbis.... ibus a Salonis munit per /per millia pas/ suum CLVIII...",[15] koji bi se isto tako mogao odnositi, jednim dijelom, i na dezitijatsko područje. Naime, na miljokazu se ovo mjesto dopunjuje s Bat(h)inus flumen, što bi, čini se, prema nekim istraživačima ovih područja, odgovaralo imenu rijeke Bosne,[16] dok dio natpisa quod dividit Hbis" dopunjuju Breucos Oseriatibus.[17] Ovako dopunjena i interpretirana mjesta na miljokazu iz Salone (Splita), naročito ono koje se odnosi na rijeku Bosnu, govori šutnjom da navedena rijeka svojim tokom prolazi i dezitijatskim područjem i da je ta rijeka u sjevernom svom dijelu, kao i u donjem od izvorišta granična rijeka, jer dijeli pleme Breuka od Oserijata, pa bi pripadala Dezitijatima, ne dijeleći druga plemenska područja do ušća u Savu. To će reći da se navedena plemena nalaze sjeverno od Dezitijata, pa bi, usput rečeno, ovako gledanje na položaj Dezitijata njima pripadao gornji tok rijeke Bosne. Teško je,

---

[13] D. SERGEJEVSKI, Spomenik, 1940, 141;
[14] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII, 1934, 40;
[15] M. ABRAMIĆ, Starinar 1928, 41;
[16] G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 1965, 26,39,52,172;
[17] *ISTI*, Bevölkerung, 1965, 39,51;

međutim, tvrditi ili smatrati da se utvrda Arduba[18] nalazila u centralnoj Bosni u zemlji Dezitijata, a ozbiljni je razlog što to kao značajnije rimsko mjesto ne spominju ni sami rimski izvori, pa bi ga, u smislu lociranja, trebalo tražiti u kraju Delmata, te bi predstavljala prije refugium, nego pravo utvrđenje, uz neku manju utvrdu. Sve drugo su samo nagađanja.

S obzirom na iznesene arheološko-epigrafske potvrde, u odnosu na starije arheologe istraživače antičke povijesti, mi smo danas u boljoj situaciji da pouzdano lociramo geografski prostor antičkih Dezitijata. Oni su, naime, svoja razmišljanja i zaključke izvodili na osnovi izvještaja antičkih pisaca, koji nisu bili praćeni točnijim opisima područja, a tada te izvore i izvještaje nisu još potvrdili arheološki povjesno-epigrafski spomenici na terenu. Uglavnom se stariji istraživači antičke povijesti prije svih spomenutih nalaza slažu da je područje gornjeg toka rijeke Bosne pripadalo ilirsko-panonskom plemenu Dezitijata kojemu su također pripisivali i istočna područja Bosne sve do Drine[19]. Međutim, ti su krajevi u to doba, vrlo vjerojatno, pripadali do danas još nesigurno lociranim, Autarijatima.[20]

TIPOVI NADGROBNIH SPOMENIKA

Na području Dezitijata susrećemo više tipova sepulkralnih spomenika. Među njima se ne može govoriti o izvornom dezitijatskom tipu nadgrobnog spomenika. Istina je postoji tzv. Liburnski tip sepulkralnih spomenika kako ga je definirao M. Suić.[21] Isto tako, znamo i za "japodski" tip kamene urne četvrtastog oblika.[22] Zato studija D. Rendića – Miočevića "O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog spomenika"[23] pokazuje kulturno – povjesnom analizom da se ne može očekivati za sve Ilire zajednički tip sepulkralnog spomenika, koji bi sintetizirao njihovo etničko i religiozno iskustvo. Razlog je upravo u tome što su Rimljani već na samom početku ratovanja s Ilirima među njima prekinuli svaku duhovnu vezu, a posebno tradiciju.[24] To se najbolje vidi kod plemena Dezitijata, čiji poglavar

---

[18] J. J. WILLKES, Dalmatia, 1969, 418; I. BOJANOVSKI, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LVI, CBI ANUBiH, Sarajevo, 1988,52;

[19] E. PAŠALIĆ, Questiones de bello dalmatico pannonicoque, Godišnjak društva Istoričara Bosne i Hercegovine, dalje: GDI, Godina VIII, Sarajevo, 1956, 272,273;

[20] B. ČOVIĆ, O izvorima za Istoriju Autarijata, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Posebno izdanje, knjiga V, Sarajevo, 1967, 74-76;

[21] M. SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku /dalje: VAHD/, LIII, Split, 1950/1951; Vidi za rimske spomenike Preglednu kartu arheoloških spomenika br. 148-165; Liburnski tip spomenika osporen;

[22] D. SERGEJEVSKI, Japodske urne, GZM, (A)n. s. 4-5/1949-50/, Sarajevo, 1950, 45-93;

[23] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, O jednom tipu "ilirskog" nadgrob-nog spomenika, CBI XIII, ANUBiH, Sarajevo, 1976, 285; tako je onda /1976/ držao i razmišljao D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ;

[24] V. PAŠKVALIN, Osvrt na duhovnu tradiciju Ilira i o njihovom autohotnom spomeniku, VAHD Sv, 86, Split, 1994, 101-109; D. SERGEJEVSKI, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik XCIII, 1940, 141; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, ANUBiH, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, 101-109;

Valens T(itus) F(lavius) Valens Varronis f(ilius), princeps Deasitiatium.. za svoj nadgrobni spomenik uzima rimski tip – cipus, a ne bilo koji, što će reći da su Rimljani među autohtonim stanovnicima ovih prostora razbili ili uspjeli odstraniti neke običaje iz njihove duhovne tradicije.[25] Možda se ova duhovna tradicija Ilira i nije mogla odnositi na Desitijate kao na jedno od panonskih plemena, jer ne bi pripadali korpusu ilirskih plemena.[26]

Najrašireniji tip nadgrobnog spomenika na području Dezitijata, i uopće u Rimskom Carstvu, predstavlja se stela u arhitektonskoj kompoziciji pseudoedikula.[27] U edikuli se u reljefu pokazuju pokojnici, odnosno kad nema likovnih predstava onda imamo natpis.[28] Prihvaćanje ovog tipa nadgrobnog spomenika od strane romaniziranog stanovništva je izrazit primjer jakog utjecaja grčko-rimske sepulkralne umjetnosti.[29] Međutim, u 3. i krajem 3. st. pos. Kr. izgleda da se na tim spomenicima osjeća autohtoni rad epihorske umjetnosti a očitovao se u likovnoj obradi reljefa.[30]

Na području Dezitijata javljaju se još dvije varijante arhitektonskog tipa stela. U jednoj varijanti, kao arhitektonsku kompoziciju, vidimo predstavu pseudoedikule na svod ili luk. To je stela iz Pazarića,[31] dok druga samo oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. Stele ove varijante susrećemo na području Kiseljaka, Travnika i Gornjeg Vakufa.[32] Navedene varijante arhitektonske kompozicije stela, u formi pseudoedikule, pripadaju također grčko-rimskom tipu stela.

U spomenute tipove i varijante stelu arhitektonske kompozicije imamo iz Ivanića (Lukavica) kod Sarajeva, ali s predstavom pokojnika u medaljonu. Ovaj tip stele susrećemo oko Srebrenice, Šipova i Glamoča.[33] Međutim, mora se reći da je ovaj tip stele posebno omiljen u Panoniji i Noriku.[34]

---

[25] D. SERGEJEVSKI, Spomenik XCIII(1940), 141; cipus je samo očit primjer romanizacije; V. PAŠKVALIN, sv. 86(1994), 101-109; D. SERGEJEVSKI, GZM, sv. IV-V, 1949-50, 45-93;

[26] D. SERGEJEVSKI, Rimski spomenici iz Bosne(II), Spomenik 88, Beograd, 1938, 111; vidi kod V. PAŠKVALIN, VAD, sv. 86, 1994, 101-109;

[27] Vidi u napomeni 26: V. PAŠKVALIN, Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika s područja BiH, GZM, Arheologija, sv. 47, Sarajevo, 1992-1995, 117-145; Vidi Preglednu arheološku kartu rimskih lokaliteta sa spomenicima br. 148-165;

[28] V. PAŠKVALIN, GZM, Arheologija, sv. 47, Sarajevo, 1992-1995, 117-145; Vidi Preglednu kartu arheoloških lokaliteta za spomenik br. 151;

[29] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Posebna izdanja ANUBiH, CBI, Knj. 3,, 1967, 152; D. SERGEJEVSKI, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja, GZM XXXIX, Sarajevo, 1927, 56;

[30] D. SERGEJEVSKI, Iz problematike ilirske umjetnosti, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Godišnjak III, Knj. I, Sarajevo, 1965, 127-132/dalje: NDBiH/;

[31] C. PATSCH, Bericht über eine Reise in Bosnien, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, XVI, Wien, 1896, 81 /dalje: AEM/;

[32] V. PAŠKVALIN, GZM, sv. 47, 117-145; Vidi Arheološku preglednu kartu lokaliteta za spomenike: 142, 143, 151, 152, 140, 144, 154, 153;

[33] D. SERGEJEVSKI, Rimska groblja na Drini, GZM XLVI, Sarajevo, 1934, 13-15, sl. 1; T. II, 19; T. III, 20; WMBH II, Taf. 1; D. SERGEJEVSKI, Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik LXXVII, Beograd, 1934, 5;

[34] D. SERGEJEVSKI, GZM, 1934, 28, 29;

Na ovom području javlja se još jedan tip sepulkralnih spomenika, a to je tzv. titul.[35] To je pravokutna kamena ploča s uokvirenim natpisom ili bez njega. Ovaj oblik nadgrobnog spomenika nije brojnije zastupljen. Susreće se u Zenici i Runićima kod Travnika. Ponekad ovaj tip spomenika ima varijantu koju zovemo "tabula ansata". To je sepulkralni spomenik, kako je već kostatirano, u obliku ploče, koja na lijevoj i desnoj strani ima ukrase, koji oponašaju kao da se ploča fiksira na zid. Jedan takav primjer susrećemo u Malom Mošunju kod Travnika.[36]

Posebni tip spomenika koji nalazimo na središnjem dijelu Bosne u Višnjici kod Kiseljaka[37] je stela, koja ima elemente pseudoedikule s pokojnicima. Umjesto timpanona ona ima ravan gornji završetak na koji se stavlja dodatak[38], čiji je likovni sadržaj poluležeći lavovi s predstavom Atisa u sredini. Na drugim stelama nismo našli ove dodatke, ali otvori koji se nalaze na ravnoj površini gornjeg dijela stela jasno svjedoče da su se na tim nadgrobnim spomenicima nalazili gornji dijelovi s lavovima sa strane i Atisom u sredini.[39]

Ovaj kraj se, s obzirom na ovaj tip spomenika, veže s područjem Konjica i istočnom Bosnom, jer takve tipove stela susrećemo upravo u spomenutim krajevima. Ovakav tip spomenika svjedoči, bez sumnje, o jednom jačem stranom grčko-rimskom utjecaju o kojem će se više govoriti u posebnom radu o nadgrobnim tipovima spomenika – stelama.[40]

Tipove nadgrobnih spomenika u formi cipusa, stela, titula i drugih s područja Dezitijata, možemo pratiti već u 1. do 4. st. pos. Kr., a najbrojniji su iz 3. i početka 4. st. pos. Kr., a oni, uglavnom, pripadaju epihorskom romaniziranom stanovništvu Dezitijata.[41]

U tim krajevima gornjeg toka rijeke Bosne za koje držimo da je rimsko doba pripadalo plemenu Dezitijata nije poznato po većem broju nalaza kultnih spomenika domaćih božanstava kao što je slučaj s Delmatima.[42] Možda ovu arheološku činjenicu najbolje objašnjava mišljenje da su predrimski stanovnici svoju umjetnost razvijali obradom drveta koja se nije mogla sačuvati. Međutim, mi

---

[35] V. PAŠKVALIN, Tituli i njihova tipologija, Radovi VI, Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost /dalje: Radovi/, Sarajevo, 1998, 23, i d. 30;

[36] Vidi Preglednu kartu arheoloških lokaliteta za spomenike br. 163; te V. PAŠKVALIN, Radovi VI, 1998, sl. 16; Takvi sepulktalni spomenici ugrađuju se u arhitektonske spomenike-mauzoleje i slično.

[37] Vidi preglednu arheološku kartu lokaliteta za spomenik br. 151;

[38] D. SERGEJEVSKI, GZM, 1934, 33; *ISTI*, Spomenik LXXVII /1934/, 33; *ISTI*, Iz rimske arheologije, GZM XLVII, Sarajevo, 1935, 18,19, Tab. V, sl. 3; K. PATSCH, Rimska mjesta u Konjičkom kotaru, GZM XIV, Sarajevo, 1902, 316, sl. 12 i 13;

[39] Vidi napomenu 38;

[40] V. PAŠKVALIN, Kulturno-povijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, GZM, n. s. Arheologije sv. 47, Sarajevo, 1992-1995, 117-145; Pigodom objave doktorske teze pod naslovom: "Tipologija sepulkralnih spomenika... ".

[41] *Isto.*

[42] D. SERGEJEVSKI, Spätantike Denkmöler aus Zenica, GZM XLIV, Sarajevo, 1932(2), 35-36; V. PAŠKVALIN, GZM, 1992-1995, 117-145;

na nadgrobnim spomenicima imamo tragova domaće ilirske umjetnosti koja se ogleda u reljefu, a koji odaje tehniku duboreza, što su je domaći umjetnici samo prenijeli na kamen.[43] Dalje, nije nevjerojatno da su umjetnici Iliri i u rimsko doba nastavili svoj umjetnički rad u drvetu, pa bi u tome mogao ležati glavni razlog zašto nemamo brojnijih nalaza autohtonih ilirskih božanstava. Jedan od razloga može biti i slaba istraženost područja, a nikako to da Dezitijati u to doba nisu imali svoju formiranu religiju, kad ih Rimljani dolaskom već zatječu s formiranom religijom, tj. domaćim kultnim Panteonom.[44] Njihova božanstva vidimo u kultovima Dijane i Silvane. Isto tako, ova božanstva pripisujemo i drugim ilirskim plemenima, pa i Dezitijatima. S tim se imenima identificiraju na žrtvenicima. Zašto ne nose domaća imena, ostaje nam još nepoznato. Možda jedna skupina spomenika iz Topuskog nosi imena regionalnog plemena, a možda i opća ilirska, imenom Vidasus (Silvan), a svoju pratilju Thanom (Dijana).[45] Na žrtveniku iz Topuskog oba božanstva su nazvana epihorskim imenom. Premda je proces romanizacije bio dosta raširen, ovi su kultovi ostali izvan dohvata procesa romanizacije što, u kultnom pogledu, nazivamo "interpretatio romana".[46]

KULTNI SPOMENICI

Na području Dezitijata, u antičko doba susrećemo tragove njihovog domaćeg kulta. To su Silvan iz Homolja (Lepenica)[47] fragment reljefa koji predstavlja Silvanovu glavu iz Putovića kod Zenice,[48] isto tako, jedan fragment reljefa Dijanina kulta iz Blažuja kod Sarajeva[49]. Od navedenih spomenika svojom likovnom predstavom, u smislu umjetničke obrade, posebno se ističe Silvan iz Homolja. Žrtvenik s likom grčkog Pana datira iz 2. st. pos. Kr. Njegovu izvanrednu likovnu interpretaciju i obradu, u umjetničkom smislu, objašnjavamo bliskim kontaktima predrimskog stanovništva s grčkim kulturnim krugom, posebno grčkom provincijom Arkadijom u kojoj je ovaj kult naročito bio štovan među planinskim

---

[43] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama na području Delmata, GZM, n. s. Arheologije, sv. X, Sarajevo, 1955, 5-40; *ISTI*, Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Delmata, GZM, n. s. sv. VI, Sarajevo, 1951, 33-37; *ISTI*, Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera, GZM, n. s. sv. Arheologija, Sarajevo, 1951, 49-64;

[44] D. SERGEJEVSKI, Nekoliko rimskih reljefa iz centralne Bosne, Ephemeridis instituti archaeologici, vol. XVI, Serdice, MCML, 87;

[45] V. PAŠKVALIN, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM, n. s. Arheologija, sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 127-153;

[46] A. MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, Band I, Wien, 1957, 327, s. v. Vidasus, Thana;

[47] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, GZM /1955/, 9-10, 17; V. PAŠKVALIN, GZM /1963/, 128-138; *ISTI*, Osvrt na duhovnu tradiciju Ilira i o njihovom autohotnom spomeniku, VAHD, sv. 86, Split, 1994, 102;

[48] V. PAŠKVALIN, GZM, Arheologija, 1963, 129, K. I, 52, 132; u istom radu vidi napomenu 11; V. SKARIĆ, Altertümer von Gradac in der (Bosnien), GZM XLIV, sv. 2, Sarajevo, 1932, 1-21;

[49] V. PAŠKVALIN, Dvorišta, Ograja u Putovićima kod Zenice, rimske građevine, AP 10, Beograd, 1968, 153-155; *ISTI*, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, GZM, n. s. sv. XXXIV, Sarajevo, 1979, 69, sl. 18;

čuvarima stada.[50] Na lepeničkom reljefu Silvana (Silvano Augusto) vidimo da ga nije izradio domaći majstor nego neki bolji, reklo bi se školovaniji, koji je radio po nekom uzorku – predlošku. Međutim, sigurno je da ga je votirao, najvjerojatnije, bogati romanizirani domorodac koji je želio sačuvati vjeru u svoje božanstvo, a istovremeno i stare tradicije.

Ulomak iz Putovića pokazuje glavu Silvana i glavu Dijane. Ova likovna i fragmentarna kompozicija predstavlja kultnu zajednicu Silvana, Dijane i nimfa, koju objašnjavamo pomoću drugih likovnih kultnih kompozicija na kojima se Silvan nalazi u društvu.[51] Likovna obrada ovog fragmentarnog spomenika uklapa se u likovnu umjetnost zeničkog kraja koja u 3. i početkom 4. st. pos. Kr. nosi pečat autohtone umjetnosti duboreza koji se na reljefu iz Putovića očituje u izradi očiju i kose, kako kod Silvana, tako i kod nimfa.[52]

Likovna predstava Dijane iz Blažuja također je fragmentirana. Smatramo je kultom autohtonog božanstva kojeg su štovali Dezitijati. Dijana se na malom reljefu iz Blažuja predstavlja u klasičnoj likovnoj predstavi. U našem slučaju ona se naziva Silvia[53] što bi ukazivalo na kult domaće ilirske božice koja je svojim kultnim atributima srodna grčko-rimskoj Dijani. Na njezino epihorsko božanstvo upućuju i ostali istraživači.[54]

Na ovom teritoriju, od rimskih kultova javlja se glavno rimsko božanstvo – Jupiter, s atributom Fulminator – iz Zenice.[55] Osim ovog božanstva, imamo kult Libere u zajednici sa Menadom.[56] Navedeni kult, čini se, ukazuje na jače odnose s grčkim kulturnim krugom koji bi, istovremeno, objašnjavao umjetnički izraz "pllošnost" kao pojavu koju nalazimo na nadgrobnim spomenicima 4. vijeka pos. Kr. iz Zenice.[57]

Zanimljivost u kultnom pogledu zapažena je na području Zenice u ostacima natpisa koji govori da je u 3. vijeku pos. Kr. u rimskom naselju nepoznatog imena[58] postojao izraziti rimski kult Urbis Romae,[59] jer se na fragmentarnom natpisu izričito spominje svećenik.

---

[50] V. PAŠKVALIN, GZM(1963), 133, K. I.53;
[51] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, GZM Sv. X, 1955/ 6,11,13; V. PAŠKVALIN, GZM /1963/, 132;
[52] V. PAŠKVALIN, GZM /1963/, 133, i. d. ;
[53] D. SERGEJEVSKI, NDBiH, 1965, 127-132; *ISTI*, Nadgrobni spomenik iz Višnjice, Antidoron, VAHD XVI-XIX (154-157), 108-114; D. RENDIĆ- MIOČEVIĆ, Nova kasnoantička stela iz Solina, VAHD, LVI-LIX, Split, 1954-1957, 56. I. d. /u daljem tekstu : Nova/; V. PAŠKVALIN, GZM XXXIV, 1979, /1980/, 69, sl. 18;
[54] V. PAŠKVALIN, GZM, XVIII (1963), 133, K. I, 53;
[55] *ISTI*, GZM, XVIII, 1963, 133, te GZM VI 1894, 343, sl. 3. ili K. I., 53, s. v. Blažuj
[56] V. PAŠKVALIN, GZM, XVIII, 1963, 139, K. II, 34; GZM IV, 1892, 343; WMBH I, (1893), 276;
[57] V. PAŠKVALIN, GZM, XVIII, 1963, 142, K. II, 36;
[58] D. SERGEJEVSKI, NDBiH, 1965, 127-132-136;
[59] I. BOJANOVSKI, CBI ANUBiH, 1988, 159, 168;

U ovom kraju u rimsko doba, susrećemo kultne spomenike i stranih božanstava.[60] Oni bi ukazivali na prisutnost stranih etničkih skupina ili jačeg kulturnog uticaja na području Dezitijata. U Ilidži kod Sarajeva je nađen žrtvenik posvećen Apollo Tadeno[61]. Pripadnosti ovog kulta do danas pouzdano ne znamo, osim, kako drži Majer[62], da posljednje ime, najvjerojatnije, predstavlja jedno tračko božanstvo.

Iz Sarajeva, također, imamo jedan kultni spomenik, u obliku usamljenog medaljona, a predstavlja konjanika. [63] Ovom spomeniku pripisuju kultni karakter, a prikazivao bi "Tračkog konjanika". [64] Međutim, po sudu B. Gabričevića, ovaj reljef je mogao predstavljati i nadgrobni spomenik, čiju potvrdu nalazi u Podunavlju. [65] Žrtvenik Apollo Tadenus iz Ilidže i medaljon tračkog konjanika datiraju iz 3. st. pos. Kr.[66]

Olovna pločica iz Viteza koja predstavlja religiozni sinkretizam nekih podunavskih kultova, prisutna je i na području središnje Bosne.[67] Po sudu istraživača predstavlja tračkomitrički kult i dosta je raširena u Panoniji, Daciji i Noriku.[68] Spomenuta razmatranja istaknutih stručnjaka lingvista i arheologa su značajna u smislu izučavanja dezitijatskog kraja i njegova podrijetla, jer ona upravo vode Dezitijate, prema podrijetlu koji dolazi iz tih krajeva.

ONOMASTIKA

Na natpisima s ovog područja koje je, u svjetlu epigrafskih nalaza, pripadalo ilirskom plemenu Dezitijata susrećemo domorodačku onomastiku. Na osnovi njezina izučavanja R. Katičić je, u širem smislu, ukazao na mogućnost postojanja dalmatinsko-panonsko onomastičkih tipova imena. [69] U tom smislu, ovdje bismo prezentirali autohtonu onomastiku stanovništva, u rimsko doba, koje je živjelo u gornjim krajevima rijeke Bosne. Evo tih imena:

---

[60] *ISTI*, CBI, ANUBiH, 1988, 168. i napomenu 79;
[61] V. PAŠKVALIN, GZM XVIII, 1963, 143, K. III, br. 19,20;
[62] *ISTI*, GZM XVIII, 1963, 145-146, K. III, br. 19;
[63] A. MAYER, Sprache, 1957, 327;
[64] D. SERGEJEVSKI, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja u Sarajevu, GZM n. s. III, Sarajevo, 1948, 167-187, br. 6. (172);
[65] *ISTO*, vidi prethodnu napomenu.
[66] B. GABRIČEVIĆ, Sarajevski medaljon s prikazom Tračkog konjanika, GZM, Sarajevo, 1954, 41-45; V. HOFFILLER, Trački konjanik, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva /dalje: VHAD/, NS, VI, Zagreb, 1902, 12-13;
[67] V. PAŠKVALIN, GZM, XVIII, 1963, 146;
[68] *ISTI*, GZM/1963/, 147, K. III, br. 13; E. NOWOTNY, Zanimljiv reljef o misterijama u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju, GZM, VI, Sarajevo, 1894, 208; V. HOFFILLER, Olovna pločica sa zavjetnim reljefom, VHAD VIII, 1905, 1-11; *ISTI*, Novi tračko-mitrički votivni reljefi, VHAD XVI, Zagreb, 1935;
[69] V. PAŠKVALIN, GZM, XVIII/ 1963, 147-148; U tekstu vidi navedene napomene/ 95,96 i 97.

BATO (Bistue nova), (CIL 12772, GZM XLIV/ 1932., str. 44). Ime Bato mnogo je češće u izvornom materijalu srednjodalmatinskom i u Panoniji nego u jugoistočnoj onomastičkoj skupini.[70] Zapaženo je da se u Daciji također javljaju imena iz srednjodelmatskog imenskog područja kao Bato.[71] Na području srednje Bosne ime Bato nalazimo još na natpisu iz Župče[72] i Malog Mošunja.[73]

CALLO (Župča)[74] Ovo ime ne nalazimo u popisu imena na drugom području. (Scenocalus, Callo, možda su u nekoj vezi).

DASIVS, DASSIVS (Župča)[75] se javlja i u južnijim predjelima koji pripadaju sjeverodelmatskom području. To se odnosi i na ime Bato koje je potvrđeno u sjevernoj Dalmaciji, ali je nešto češće u južnoj.[76]

LICCAIVS (Župča)[77] R. Katičić kaže da je za panonski onomastički tip karakteristična imenska skupina L i c c[78]. To znači da je jezgreno područje Panonija. Međutim, ovaj tip onomastike zahvaća i sjeverni dio sjevernodelmatskog područja. Kod nas je sačuvan i na području Breze.[79] Tip ove onomastike se, izgleda, proširio i dopro do liburnske i jugoistočne onomastike.[80]

PLATOR (Bistue nova)[81] Ime je osim na području Dezitijata (Zenica) poznato i u kraju Mezeja, te kod Delmata i Panona.

PRORADVS (Župča)[82], ime manje poznato. Susreće se na sjeverodelmatskom području (centralne Bosne).

SCAEVA (Župča)[83] javlja se u južnijim predjelima koji također pripadaju srednjedelmatskoj onomastici, odnosno području.[84]

SCENOCALVS (Župča)[85] javlja se kao i Scaeva u južnoj onomastičkoj grupi, koja sigurno pripada srednjedelmatskoj skupini.[86]

---

[70] R. KATIČIĆ, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebno izdanje ANUBiH, Knj. IV, Sarajevo, 1964, 9-30; R. KATIČIĆ, Zur frage der keetisen und fannonischen numengebiete im rönischen Dalmatien, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;

[71] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Ilirska onomastika, Split, 1948, 32,49 /dalje: onomastika/;

[72] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964/, 20,22,28;

[73] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;

[74] CIL III, 12779 /S. 2256/;

[75] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;

[76] G. ALFÖLDY, Die Personnennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, 1969, 185, s. v. Dasius;

[77] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 28,29;

[78] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;

[79] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 29;

[80] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40;

[81] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 29;

[82] I. BOJANOVSKI, CBI ANUBiH /1988/, 270; Vidi o ovom pitanju literaturu sadržanu u napomeni 25. Kod R. KATIČIĆA i G. ALFÖLDYA, Personnamen /1969/, s. v. Plator;

[83] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;

[84] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;

[85] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 20; *ISTI*, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;

SCENOBARBVS (Župča)[87] u onomastičkom pogledu se očituje kao i Scenocalus.[88]
SCENVS (Župča)[89] Ime potvrđeno na području Kolapijana i Jas, Jasi.[90] Pojava ovog kognomena govori, istovremeno, da je blizak i panonskoj i onomastičkoj skupini imena. Drugim riječima, kako konstatira R. Katičić, panonska onomastika je bliža srednjodelmatskoj nego ijednoj drugoj grupi.[91]
TEVTA (Župča)[92] Kognomen je poznat u jugoistočnoj onomastičkoj skupini.[93]
VIETIS (Župča)[94] ime koje donosi R. Katičić karakteristično za pojedina onomastička područja. To bi značio da je za sada vezano samo za područje Dezitijata.
VARRO (Breza)[95] se također uz naše područje javlja i u južnim predjelima koji, pouzdano, pripadaju srednjodalmatinskom području.[96]

U iznesenom popisu ilirskih dezitijatskih imena možemo konstatirati da se ona, uglavnom, javljaju u upravnom centru plemena Dezitijata (Breza, Župča) i na širem području središnje Bosne. To se odnosi na ime Bato,[97] koje se, vidjeli smo, javlja na natpisima iz Župče, Zenice i Malog Mošunja, dok se ostala javljaju samo na području Breze.[98] Ilirska imena čiji smo popis ovdje dali, R. Katičić, na osnovi onomastičkih analogija i rasprostranjenosti, svrstava u dalmatsko-panonsku onomastičku skupinu, koja, opet, ima dva područja: srednjodalmatsko i panonsko imensko područje. Naše područje išlo bi, po ocjeni R. Katičića, u sjeverni dio srednjodalmatskog onomastičkog područja na kojem spomenuti lingvista nalazi panonski tip onomastike (Licc-aius)[99], koji dovodi u vezu s etničkim skupinama koje antički pisci nazivaju Delmati i Panoni.[100] Na temelju navedene konstatacije do koje se došlo lingvističkim putem izučavajući onomastiku naših krajeva u rimsko doba, nameće se novo pitanje-etnički problem Dezitijata, na koji se osvrnuo i Z. Marić, izučavajući predrimsko stanovništvo sjeverozapadne Bosne.[101] Na ovo

---

[86] G. ALFÖLDY, Personnennamen /1969/, 289, s. v. Scenocalus;
[87] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 20; *ISTI*, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;
[88] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 20; N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;
[89] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 20;
[90] G. ALFÖLDY, Personnennamen /1969/, 289, s. v. Scenus;
[91] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 28;
[92] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 28; *ISTI*, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;
[93] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;
[94] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 16;
[95] N. VULIĆ, Spomenik LXXVII /1934/, 40; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika /1948/, 32, 49;
[96] D. SERGEJEVSKI, Spomenik XCIII, /1949/, 141;
[97] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 19.20;
[98] G. ALFÖLDY, Personnennamen /1969/, 163, s. v. Bato;
[99] G. ALFÖLDY, Personnennamen /1969/, 163, s. v. Bato, Callo, Dasius, Liccius, Proradus, Scaeva, Sceno, Calus, Scenobarbarus, Scenus, Teuta, Vietis, Varro;
[100] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 29; *ISTI*, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;
[101] *ISTI*, vidi prethodnu napomenu;

pitanje osvrnut ćemo se na kraju ovog dijela kulturno-historijske problematike. Ovdje donosimo i ostala kognomina koja se susreću na epigrafskim spomenicima ovog područja.

To su:

AFRODISIVS (Aquae S...), GZM LII (1940.), str. 15 (Aphrodisius);
APRIO (Mali Mošunj), CIL 13865;
APRONIA (Mali Mošunj), CIL 13865;
ATILIVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933.), str. 70, GZM XLVIII (1936.), str. 22;
CHARMIDES, CHARMIDIS (Aquae S...), CIL 13858;
CLARIVS (Breza), SAN Spom. (1938.), str. 109;
CLEMENS (Aquae S...), GZM LII (1940.), str. 15;
CRESCENS, CRESCES, CRESCIS (Mali Mošunj), CIL 13864;
CRESCENTINVS (Bistue nova), CIL 12768;
ELPIS, HELPIS (Putičevo), CIL 8383;
FELICIANVS (Bistue nova), CIL 12768;
FIRMVS (Mali Mošunj), CIL 2764;
IVSTIANVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933.), str. 69;
IVSTVS (Breza), SAN Spom. XCIII (1940.), str. 141;
IVSTVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933., str. 69, GZM XLVIII (1936.), str. 20;
IUSTVS (Sarajevo), GZM NS 2. (1947.), str. 39;
LICINIANVS (Podastinje), SAN Spom. LXXXVIII (1938.), str. 111;
LVCIVS (Bistue nova), CIL 12765;
LVPVS (Bistue nova), GZM XLVIII (1936.), str. 24, SAN Spom. LXXXVIII (1938.), str. 107;
MARCELLINVS (Podastinje), San Spom. LXXXVIII (1938.), str. 111;
MARTILLA (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1936.), str. 69, GZM XLVIII (1936.), str. 20;
MAXIMINVS (Aquae S...), GZM LII (1940.), str. 15;
MAXIMINVS (Sarajevo), CIL 12749;
MAXIMIVS (Švrakino selo), CIL 8374;
NEPOS (Turbe), SAN Spom. LXXXVIII (1938.), str. 106;
ONESIMVS, HONESIMVS (Kiseljak), CIL 8379 (2256);
PRIMVS (Podastinje) SAN Spom. LXXXVIII (1938.), str. 111;
PROCILLA (Bistue nova), CIL 12770, GZM XLIV (1932.), str. 37; CIL 12766 i 12762;
PROCVLVS (Breza) SAN Spom. XCIII (1940.), str. 141;
PROCVLA (Fazlići), CIL 12761;
PROCVLVS (Bistue nova), CIL 12765;

PROCVLA (Dolac na Lašvi), GZM NS XIII (1958.), str. 155;
QUARTINIANVS (Putićevo), CIL 8383;
RVGETVS (Sarajevo), GZM NS 2. (1947.), str. 39;
SVRIO (Mali Mošunj), CIL 2764;
SVRVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933.), str. 69;
VICTORINVS (Sarajevo), CIL 8375 (12749);
VICTORINVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933.), str. 70, GZM XLVIII (1936.), str. 22;
VINDICIANVS (Višnjica), SAN Spom. LXXV (1933.), str. 70, GZM XLVIII (1936.), str. 22;
VERVS (Sarajevo), CIL 8375 (12749);
NERVA, LAIDVS, (Desitiates: CIL XVI 11/FO. Herculaneum. Pripadnici rimske mornarice).[102]

TRAGOVI DOMAĆE UMJETNOSTI

Na području Dezitijata, kameni spomenici 3. st. pos. Kr. uglavnom predstavljaju spomenike epihorskog stanovništva na kojima se očituje izvorna domaća umjetnost koju nalazimo i kod kultnih i kod sepukralnih spomenika. Karakteristika ove umjetnosti pokazuje se u izrazitoj plastičnosti, a ne plošnosti, te očito oponaša tehniku drvoreza.[103] Ova tehnika izrade kamenih spomenika, dolazi naročito do izražaja u kraju središnje Bosne, gdje su, sudeći po epigrafskim spomenicima, obitavali Dezitijati. Zapažamo da na kultnom spomeniku Silvana iz Putovića,[104] odgovara tehnici obrade reljefa na stelama iz istog vremena s područja Zenice, Travnika i Visokog.[105] Izraziti primjer ove izvorne ilirske umjetnosti je fragmentarni nadgrobni spomenik iz Zenice[106] na kojem se vrlo živo prikazuje tehnika obrade reljefa 3. st. pos. Kr. Toliko je plastična kao da pred nama stoji jedno realistično djelo. Reljef žene očituje izvanrednog majstora koji domaću

[102] Z. MARIĆ, Donja Dolina, GZM, n. s. Arheologija, sv. XIX, Sarajevo, 1964, 74-82; *ISTI*, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba /Posebno izdanje IV, CBI 1, ANUBiH/, Sarajevo, 1964, 178-190;
[103] G. ALFÖLDY, Personennamen /1969/, s. v. Nerva i Laidus
[104] K. PRIJATELJ, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD LIII, Split, 1950/1951/, 137; D. SERGEJEVSKI, NDBiH, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 119-140;
[105] V. PAŠKVALIN, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, GZM, n. s. Arheologija sv. XXXIV /1979/, Sarajevo, 1980,68-69, sl. 17,18;
[106] D. SERGEJEVSKI, NDBiH, Godišnjak III/1965/, 35-36; D. SERGEJEVSKI, Ephemeridis, 1950, 81-87; A. HOFFER, Rimski natpis iz Fazlića, GZM V, Sarajevo, 1893, 321-323; *ISTI*, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, GZM VII, 1895, 45; H. HOERNES, Röomische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina, AEM IV, Wien, 1880, 201; CIL III, 8385; I. KUJUNDŽIĆ, Najnovije rimske iskopine u Mošanju, GZM XXVIII, Sarajevo, 1917, 477-496; D. SERGEJEVSKI, NDBiH, Godišnjak III, 1965, 135; *ISTI*, Antidirom /1954-1957/, 108, 112, id. ; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Nova, VAHD, /1954-1957/, 156. Id. ; V. PAŠKVALIN, Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice, GZM, n. s. Arheologija sv. 38, 1983, 110-118;

ilirsku umjetnost, koja se prije dolaska Rimljana razvijala u drvetu, prenosi pod utjecajem sepulkralne rimske umjetnosti na kamen. Na reljefu spomenute žene, tehnika drvoreza vrlo živo dočarava ženski nakit i ilirsko odijelo. Slične spomenike 3. st. pos. Kr. spomenuli smo na području Travnika i Visokog, ali njihova izrada koja dočarava tehniku drvoreza je nešto lošije kvalitete, ali po stilu potpuno ista.[107] To zaokružuje jednu geografsku teritoriju, koja je, s obzirom na spomenutu autohtonu umjetnost, pripadala jednom plemenu ili narodu koje se zove Dezitijati.

Jednu vrlo zanimljivu umjetničku pojavu susrećemo opet na području Zenice i Kiseljaka, u Višnjici.[108] Radi se o jednom, u umjetničkom smislu značajnom likovnom izrazu, poznatom u Maloj Aziji u Palmiri.[109] Na reljefu muža i žene iz Višnjice, po sudu istraživača D. Sergejevskog, imamo orijentalnu nošnju,[110] koja je prikazana u tehnici kosog reza. Način prikazivanja nabora ovom tehnikom približava reljef spomeniku iz početka 4. st. pos. Kr. iz Zenice. U tom pogledu, vrlo je karakteristična Crescentinusova stela iz Zenice. Nadgrobni spomenik predstavlja četiri figure. Spomenik datira kopča (fibula) u 4. st. pos. Kr. Karakteristike ovog spomenika, kome se približavaju još neki s ovog područja iz Malog Mošunja i Putićeva, su primitivna izrada, pljosnatost, figure simetrično poredane u jednom redu, oči bademastog oblika sa označenom zjenicom i oštro izrezanim kapcima. Usta imaju oblik tanke crte, a brada kod muškarca je prikazana s crticama. Ove karakterisitke umjetnosti doba 4. st. pos. Kr. ne daju plastičnost ni realizam figura, koje smo vidjeli kod reljefa 3. st. pos. Kr., a koje karakterizira domaću umjetnost "drvoreza", govore o jednoj posve drugoj struji umjetnosti 4. st. pos. Kr. koja se ne javlja samo u Bosni, nego se susreće i u Makedoniji kao i u Maloj Aziji. L'Orange navodi da je isti način prikazivanja lica bio zastupljen na Istoku u Palmiri, gdje su majstori posebno voljeli prikazivati nabore na odijelima kao paralelne crte.[111]

D. Sergejevski u vezi s reljefom iz Višnjice, u završnoj misli zaključuje..."zato na njemu nalazimo klasične motive, običnu shemu nadgrobnog reljefa, ali i tuđi, možda orijentalni uticaj, koji je kod autohtonog stanovništva našao plodno tlo, jer kako izgleda, estetski nazori i jednih i drugih, Dezitijata u središnjoj Bosni i Orijentalaca, bili su u mnogome slični.[112] Na ovu misao mogao bih još dodati da je navedeni orijentalni uticaj upravo na području Kiseljaka u Višnjici, rezultat doseljenih Orijentalaca koji su, kao i na području Japre, bili u rudarskoj službi zajedno s domorocima pa su utjecali jedni na druge. Tako nam se u dijelu središnje Bosne u 4. st. pos. Kr. javlja orijentalni utjecaj na sepulkralnim spomenicima. Dalje, čini se, nije isključeno da ovi Orijentalci dolaze u naše

---

[107] D. SERGEJEVSKI, GZM XLIV /1932/, 130, sl. 16;
[108] D. SERGEJEVSKI, GZM XLIV /1932/, 130, sl. 27;
[109] *ISTI*, Antidiron, VAHD LVI-LIX /1954-1957/, 108, Tab. VII;
[110] *ISTI*, NDBiH /1965/, 132;
[111] *ISTI*, NDBiH /1965/, 132; *ISTI*, Antidiron, VAHD LVI-LIX /1954-1957/, 108, Tab. VII;
[112] *ISTI*, NDBiH /1965/, 135;

krajeve već kao nosioci kršćanstva koje početkom 4. st. pos. Kr. počinje intezivno da se širi u svim krajevima Rimskog Carstva, pa u to vrijeme zahvata i naše krajeve.[113]

TRAGOVI DOMAĆE NOŠNJE I NAKITA

Na stelama s predstavama pokojnika, koje nalazimo na području Dezitijata, zapažamo tragove autohtone nošnje, posebno ženske, koja je, vjerojatno, bila zajednička svim Ilirima, pa i Dezitijatima. Od muškog odijela na reljefima naših spomenika iz Bile i Zenice razabiremo košulju i ogrtač.[114] Košulja se prikazuje sa širokim rukavima i predstavlja delmatiku koja je u 3. st. pos. Kr. potisnula tuniku, pa se kao dio odijela može smatrati autohtonom nošnjom.[115] Ovaj dio odijela je na rukavima imao kao dekoraciju i vez.[116] Drugi dio muške odjeće na našim spomenicima je ogrtač, kod Grka hlamida. Kopčao se uvijek na desnom ramenu. Ogrtač oivičen resama zapaža se kod muškaraca na spomeniku iz Zenice.[117] Takav ogrtač s resama imamo i na spomeniku iz Pazarića.[118] On se jedva zapaža i na reljefu iz Višnjice.[119] Navedene rese, kao ukras kod ogrtača, javljaju se dosta često na ogrtačima koji se nose kao dio nošnje u Noriku i Panoniji.[120] I. Čremošnik spominje još kao dodatak ogrtaču šal koji ona raspoznaje na spomeniku iz Zenice, dodavši da je ta pojava česta kod galske nošnje i poznata na noričkim i panonskim reljefima.[121]

Na spomenicima s našeg područja zapažamo da žene nose kao dijelove nošnje, donju i gornju haljinu, te ogrtač. Na reljefu iz Zenice vidimo djevojčicu odjevenu u potpasanu jednostruku haljinu.[122] I. Čremošnik haljinu na djevojčici iz Zenice drži za dalmatiku, pa je, prema tome, dio autohtone nošnje.

Kod reljefa na našim spomenicima zapažamo na ženama i gornju haljinu koja je češća od jednostruke koju smo gore spomenuli. Gornja haljina je s kratkim rukavima i kopča se s fibulama na ramenima.[123]

---

[113] *ISTI*, Antidiron, VAHD LVI –LIX /1954-1957/, 113;
[114] V. PAŠKVALIN, Prilog datiranja ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, Adriatica, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb, 1970., 667, /dalje: Adriatica/ ; E. MARIN ET ALII; N. CAMBI, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, Zagreb-Opuzen, 1999, 43-44;
[115] I. ČREMOŠNIK, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, GZM, n. s. Arheologija, Sarajevo, 1963, 105, sl. 1;
[116] *ISTI*, Nošnja, GZM /1963/, 105;
[117] *ISTI*, Nošnja, GZM /1963/, 105;
[118] *ISTI*, Nošnja, GZM /1963/, 105;
[119] K. PATSCH, Novi i revidirani natpisi, GZM VI, Sarajevo, 1894, 345-346, sl. 5 ili WMBH IV /1896/, 251-253, Fig. 12;
[120] D. SERGEJEVSKI, Antidiron, VAHD /1954-1957/, 108;
[121] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 107;
[122] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 107;
[123] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 109, sl 3;

Ponekad ju je teško identificirati najviše zbog slabe izrade reljefa, ali obično se raspoznaje po kopčanju s fibulama na ramenima. Do nedavna se smatrala keltskim elementom nošnje, ali novim rezultatima izučavanja očitovalo se da je ona zajednička stanovnicima Norika, Panonije, Ilirika i Mezije, te se smatra njihovom autohtonom nošnjom.[124]

Vez koji je zapažen kod muškaraca na rukavu odjeće na spomeniku iz Zenice, možemo smatrati orijentalnim uticajem, jer ga imamo na sličnim spomenicima iz Salone, koji se također smatraju uticajem Orijenta. Ovo ide u prilog tumačenju D. Sergejevskog o zeničkim spomenicima 4. st. pos. Kr. da pokazuju orijentalni prizvuk koji je poznat u Maloj Aziji i Palmiri.[125]

Kod ženske odjeće imamo još jedan elemenat, i to ogrtač. I. Čremošnik ubraja među rijetke oblike ogrtača na poznatom spomeniku iz Zenice i smatra ga galskim.[126] Međutim, na našim spomenicima zapažam tzv. ogrtač sličan marami koji se nosi prebačen preko leđa, dok prsa ostaju slobodna. Kod naših reljefa primjećuje se da ova marama – ogrtač pada niže ruku, ali se ne vidi dokle. Ove marame u Panoniji padaju do ruba gornje haljine.[127] Spomenuti ogrtač – marama se vidi na spomeniku iz Bile, Kiseljaka i na fragmentu reljefa iz Zenice.[128]

Na našim spomenicima vidimo da žene pokrivaju glave. To imamo na spomeniku iz Breze[129] i Kiseljaka[130]. Na reljefima iz Breze i Kiseljaka zapažamo kapu sa zavrnutim obodom koja liči na dijademu – traku.[131] Međutim, pokrivanje glave, ali u vidu marame, a ne kape, susrećemo na reljefu iz Kaknja. Pokrivanje glave maramom vrši se na taj način što se iznad čela marama prekriži.[132] Na reljefu iz Zenice imamo opet kapu koja se ukrašava, a na glavi djevojčice, isto iz Zenice, imamo traku koja veže kosu na kojoj vise privjesci.[133] Osim pokrivanja glava kapom imamo i drugi način, također dosta raširen, ali ga ne susrećemo na području Dezitijata.[134] To je pokrivanje glave velom, poznato u okolici Konjica, Plevlja i Glamoča, a dopire i na dezitijatsko područje do Hadžića.[135] Prema tome, taj način pokrivanja glave velom pripada drugim regionima našeg područja.

---

[124] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 111;
[125] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 111;
[126] D. SERGEJEVSKI, Antidiron, VAHD /1954-1957/, 135-136;
[127] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 113;
[128] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114;
[129] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114-115;
[130] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114-115;
[131] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 115;
[132] D. SERGEJEVSKI, Nekoliko neizdatih antičkih reljefa, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu /dalje: GHZM/, LV, Sarajevo, 1943, 16, sl. 12; I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114-116, sl. 7;
[133] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114-116, sl. 3;
[134] D. SERGEJEVSKI, Spätantike, GZM XLIV /1932(2), 44-45, Taf. XX, Fig. 9; I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 116-117;
[135] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 114-115;

Na haljinama muškaraca i žena, posebno kod muškaraca, kopče su, izgleda, imale ulogu ukrasa, i same praktičnosti kod kopčanja, dok su kod žena ulogu ukrasa imale također kopče, a istovremeno i nakit kao što su ogrlice, narukvice i prstenje. Na spomeniku iz Breze imamo fibulu tipa "sidro", koja pripada 3. st. pos. Kr. [136] Na ovom se tipu fibula obično javlja gusto pleteni lančić koji visi na prsima žena kao ukras. Ovaj tip nakita ima ilirsko-tračko podrijetlo.[137] Kao ukras na našim reljefima kod žena nalazimo agrafe, čije podrijetlo navodno vodi iz prahistorije, a susrećemo ga u Donjoj Dolini.[138] Kao nakit kod zeničkih reljefa imamo okrugle ukrase u kojima su utisnuti krugovi, a na spomeniku iz Kiseljaka urezana je šestokraka zvijezda.[139] Na fragmentu iz Zenice, kao nakit imamo srcolike ukrase na lancima, koji su poznati i na području Gornjeg Vakufa.[140] Taj privjesak nosi i žena iz Višnjice.[141] Ilirke također za nakit koriste prstenje, ali ono je sigurno utjecaj Rima. Osnovno je istaći da su Iliri prihvatili rimski nakit kojeg su prilagođavali noseći ga na svoj način, kao žena na fragmentu iz Zenice koja nosi narukvice na obje ruke i prstenje na obje ruke, što govori o autohtnom karakteru nošnje i spomenika.

NAČIN SAHRANJIVANJA

Područje Dezitijata nije poznato po nekoj nekropoli iz predrimskog ili vremena rimske okupacije, koja bi pružila pregled o sahranjivanju Dezitijata.[142] Na ovom području u predrimsko doba znamo da je vladao obred inhumacije i obred incineracije, a u rimskom periodu ritus incineracije do prevladavanja kršćanstva.[143]

U ovom kraju znamo samo za nekoliko tumula. Oni pripadaju razdoblju samostalnosti autohtonog stanovništva ali nisu istraženi da bi o njihovom sahranjivanju doznali nešto više. To je široki vremenski raspon od brončanog do starijeg i mlađeg željeznog doba.[144]

Na Stupu (Ilidža) imamo tragova ritusa incieracije i oni sigurno pripadaju domaćem dezitijatskom stanovništvu.[145] Ovaj obred nalazimo i u Janjićima kod

---

[136] K. PATSCH, WMBH IV, 252, Fig. 12; WMBH VI, 235;
[137] I. ĆREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 119;
[138] I. ĆREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 119;
[139] I. ĆREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 120;
[140] I. ĆREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 120;
[141] I. ĆREMOŠNIK, Nošnja, GZM /1963/, 120;
[142] D. SERGEJEVSKI, Antidiron, VAHD /1954-1957/, 110, sl. 1;
[143] P. ANĐELIĆ, Arheološka ispitivanja, Lepenica u praistoriji i antici, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo, 1963, 156; B. ČOVIĆ, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, GZM n. s. Arheologija sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 50-59; V. PAŠKVALIN, "KAMENJAČA", AP, 17, 1975, 57-62, Tab. XXX-XXXIII;
[144] G. ĆREMOŠNIK, GZM XLII/2/, 1930, 211;E. PAŠALIĆ, Naselja, 1960., 91-93;
[145] B. ČOVIĆ, Pogrebni običaji, GZM/ XVIII, 1963/, 50-59;M. BAUM – D. SREJOVIĆ, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu Istoriju *ISTO*čne Bosne, III, Tuzla, 1959, 20-29/ dalje: ČGT/;

Zenice[146] dominirao je sve do sredine 2. st. pos. Kr. Prema tome, može se sa sigurnošću konstatirati da na području Dezitijata u rimsko doba prevladava obred incineracije do sredine 3. st. pos. Kr.[147]

Uz ovaj obred sahranjivanja, značajno je istaknuti da domaće romanizirano stanovništvo, pa tako i Dezitijati, svojim pokojnicima podižu nadgrobne spomenike-stele, što predstavlja očiti izraz prihvatanja rimske civilizacije, odnosno romanizacije, a to je 3. i 4. st. pos. Kr.[148] Prihvatajući, uz romanizaciju grčkorimsku formu stele, autohtono dezitijatsko stanovništvo na tim nadgrobnim spomenicima, u pogledu izrade, unosi i svoju domaću notu umjetnosti. Ove stele postavljale su se nad grobom s incineracijom, a moguće i nad grobom s inhumacijom.

Već početkom 4. st. pos. Kr. ove nadgrobne stele gotovo nestaju, a zamjenjuju ih kršćanske grobnice na svod i drugi oblici grobnica.[149]

Tako je izgledao običaj sahranjivanja Dezitijata, pa vjerojatno i drugih autohtonih naroda u razdoblju rimske okupacije kao romaniziranog stanovništva, što je vremenski trajalo sve do kršćanskog perioda, kad je prevladao obred inhumacije.

ANTIČKO RUDARSTVO I METALURGIJA

Antičko rudarstvo i metalurgija ostavila je na području Dezitijata vidljivih tragova. Arheološki nalazi ukazuju da rudarstvo na području Dezitijata datira još iz predrimskog vremena, što bi govorilo da su Dezitijati u predrimsko doba poznavali kopanje rude kao i tehniku vađenja.[150] Međutim, sudeći po brojnim ostacima troske na prethistorijskim gradinama širom područja koje je pripadalo Dezitijatima, saznajemo da su Dezitijati poznavali i metalurgiju. Prema tome, antički Dezitijati, na svom području, najvjerojatnije nastavljaju rudarsku i metalurgijsku djelatnost, ali pod drugim prilikama, sada pod nadzorom Rima. Rimljani Dezitijate koriste kao dobre poznavaoce rude i metalurgije pa ih preseljavaju u druge krajeve, gdje nastoje razviti rudarstvo. Na to ukazuje ilirska onomastika s područja Dačana.[151]

---

[146] G. ČREMOŠNIK, GZM XLII /2/, 1930, 211; E. PAŠALIĆ, Naselja, 1960., 91-93;

[147] P. ANĐELIĆ, Lepenica, NDBiH, knj. III, 1963, 166-167;

[148] V. PAŠKVALIN, "Kamenjača" AP 17/1975/, 57-62, Tab. XXX-XXXIII; *ISTI*, Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, GZM, n. s. Arheologija, sv. 47, Sarajevo, 1992-1995, 134, I-III; *ISTI*, Prilozi proučavanja ilirskog panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, GZM n. s. Arheologija, sv. 47, Sarajevo, 1992-1995, 93-107, vid. Tab. I-V;

[149] Vidi preglednu arheološku kartu lokaliteta spomenika br. 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187. Tragove rudarstva i metalurgije na *ISTO*j karti br. 188, 189, 190, 191, 192, te vidi još kod E. PAŠALIĆA, Naselja, 1960;

[150] V. PAŠKVALIN, Adriatica, Zagreb, 1970, 667-687; *ISTI*, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratki osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, GZM n. s. Arheologija, sv. XIV, Sarajevo, 1959, 149-162; N. CAMBI, Antički sarkofazi u Dalmaciji, Književni krug, Split, 1988, 5-13; *ISTI*, Narona, 1999, 161 (43) – 162;

[151] E. PAŠALIĆ, Naselja, GZM(1960), 91-93; B. ČOVIĆ, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, Godišnjak XIII, CBI, 11, Sarajevo, 1976, 105-115;

Na području Dezitijata ističu se ovi rudarski krajevi: područje Gornjeg Vakufa, Travnika, Busovače, Kiseljaka, Kreševa, Fojnice i Vareša.[152]

PROCES ROMANIZACIJE I URBANIZACIJE

Proces romanizacije i urbanizacije javlja se na ovim prosotrima rimske provincije Dalmacije već na samom početku rimske vlasti. Trebalo je, nakon teških ratova s Ilirima, njihove osvojene krajeve pacifirati, politički i gospodarski organizirati, a posebno kad se radilo o rudarstvu i metalurgiji kao o djelatnostima od većeg interesa za Rimsko Carstvo. [153]

Tako se provodila romanizacija u osvojenim krajevima, posebno u kraju Dezitijata. U tom kontekstu, najbolje ilustriraju sačuvana gentilna imena rimskih careva u onomastici umrlih domorodaca, u našem slučaju Dezitijata. Naime, gentilna imena rimskih careva u onomastici domorodaca – autohtonih, očituju veoma jasno rimski civitet, carsku obitelj ili cara od kojeg je primio rimsko građansko pravo i na toj osnovi stekao privilegije. Gentilna imena rimskih careva ugrađena u onomastiku romaniziranih pokazuju kronološki tijek same romanizacije i njezin intenzitet. Bila je duga i tekla je postupno, oviseći sigurno o politici cara ili države. Tako je gentilicium Iulius,[154] za razliku od južnih krajeva rimske Dalmacije, bio malobrojan među romaniziranim Dezitijatima (Višnjica, Dolac). Nešto je zastupljeniji carski gentilicij Flavius. Nazočan je na epigrafskim spomenicima iz Breze, Zenice, Travnika, Turbeta i M. Mošunja.[155] Također je dosta u kraju Dezitijata zastupljeno ime Ulpius, pa ga susrećemo u Brezi, Zenici, Ilidži, Blažuju i M. Mošunju.[156] Zanimljivo je spomenuti da su, za razliku od delmatskog područja, Elijevci (Aelius) najmanje prisutni. Susreću se u Brezi i Fazlićima.[157] Međutim, najzastupljenije je carsko gentilno ime Aurelius,[158] dok Septimijevaca nema.

Dezitijati su, nakon rimske okupacije u svojoj vlastitoj zemlji, izgleda, bili smatrani "strancima" ili peregrinima. Oni su u takvom statusu, čini se, ostali sve do Karkaline Konstitucije 212. g. (Constituito Antoniniana), na osnovi koje je car M. Aurelije Karakala podijelio svim slobodnim građanima bez civiteta građansko pravo, pa i Dezitijatima.[159] To u kraju Dezitijata otkrivaju nešto zapaženiji nalazi rimskih grđana koji su civitet dobili upravo od cara Karakale. Zbog toga su i

---

[152] R. KATIČIĆ, Simpozijum, 1964, 21; *ISTI*, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatin, Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53-76;
[153] P. ANĐELIĆ, Lepenica, NDBiH, Knj. III, 1963, 166-167;
[154] E. PAŠALIĆ, Naselja, GZM(1960), 91-93;
[155] G. ALFÖLDY, Personnennamen /1969/, s. v. Iulius;
[156] *ISTI*, Personnennamen /1969/, s. v. Flavius;
[157] *ISTI*, Personnennamen /1969/, s. v. Vlpius;
[158] D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Onomastika, /1948/, 50; G. ALFÖLDY, Personnennamen /1948/, 46-53;
[159] Prethodna naponema

njihovi spomenici prisutniji od ostalih i nalaze se u Švrakinom Selu, Pazarićima, Višnjici, Podastinju, Zenici i M. Mošunju.[160]

Tako bi Karakalinim ediktom završila romanizacija u našim krajevima, pa i kod Dezitijata, izjednačivši se u civitetu sa ostalim stanovnicima, odnosno građanima u Rimskom Carstvu.

Kad je, međutim, u pitanju proces urbanizacije, koji se morao odvijati paralelno s romanizacijom u kraju Dezitijata, onda se mora voditi računa o nekim povjesnim činjenicama. Jedna od njih je i dezitijatski kaštel – utvrda Hedum /c/astellum Daesitiatium do kojeg su 19/20. g. po. Kr. Rimljani izgradili vojničku cestu.[161] O pacifikaciji koja je izvršena u vrlo strogim mjerama, u što spada raseljavanje i masovno odvođenje mladih u rimsku vojsku izvan zemlje, mnogo je naroda odvedeno i u ropstvo. Ilirsku zemlju, pa i Dezitijate, u pokornosti su držale rimske legije 7. na Gardunu (Tilurium), Trilj, Cl(audia) p(ia) f(idelis), te XI u Burnumu /Ivoševci na Krki/, Cl(audia p(ia) f(idelis) i više kohorti u logorima na Humcu (Ljubuški) i Doboju, sve povezane sigurnim cestama.[162]

U kontekstu svih činjenica, moralo je, prema tome, doći do rušenja ilirskih, odnosno dezitijatskih utvrda – kaštela sličnih Hedumu (naselja) kako bi Rimljani osigurali sebi trajan mir.[163] Tako su Dezitijati već krajem 1. st. po. Kr. dobili novo administrativno središte umjesto Heduma. To je mun(icipium) Bist)ue) na prostoru današnjeg Bugojna (Grudine), gdje se još prije Rimljana u doba ilirske samostalnosti u brončanom i željeznom dobu razvio u značajan privredni centar dezitijatskog područja. Pretpovijesna istraživanja su pokazala da je taj centar bio na gradini "Pod" u Bugojnu.[164] Sigurno je da je njegov privredni uspon u predrimskom periodu za Rimljane bio i veliki razlog da pokraj dezitijatskog "Bistues" na rječici Poričnici u interesu rimske države, formiraju, isto tako, značajni administrativni i gospodarski centar.[165]

---

[160] *ISTO*

[161] Vidi u tekstu preglednu arheološku kartu lokaliteta spomenika i napomenu 158;

[162] M. ABRAMIĆ, Starinar, 40-41; E. PAŠALIĆ, Naselja /1960/; I. BÒJANOVSKI, Dolabelin, 1974, 91-93;

[163] M. ZANINOVIĆ, Delmati(I), Godišnjak IV CBI 2, 1966, 16 id. ; *ISTI*, Delmati (II), Godišnjak V, CBI 3, 1967; M. ABRAMIĆ, Starinar, III, 31-34; E. PAŠALIĆ, Naselja, 1960, 272, 273;

[164] Prethodna napomena;

[165] J. PETROVIĆ, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije-Japra, GZM n. s. Arheologija XIII, Sarajevo, 1958, 267-271; *ISTI*, Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa, GZM n. s. Arheologija XV-XVI, Sarajevo, 1960/1961, 229-234; Đ. BASLER, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 76-77. Vidi kartu BiH u kasnoantičko doba, gdje locira BIST(ue) NOVA u Zenicu, da bi u jednom kasnijem izdanju BIST(ue) VETVS locirao u Bugojno. Sve arheološko-topografske okolnosti nalaza u ovom kraju MVN(icipium) BIST(ue) *ili* BISTVES, lociraju u Bugojno; V. PAŠKVALIN, AP 1, 1959, 98-99; AP 3, 89-92; AP 8, 146-148; AP 10, 153-155; AP 12, 131-132; *ISTI*, Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini /Grudine/ u Bugojno s osvrtom na MVN(icipium) BIST(ue) ili BISVES sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije, Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju III, VAHD, supl. vol. 87-89, Citta' Del Vaticano – Split, 1998, 549-619;

Municipalno središte Bistues na prostoru Grudina u Bugojnu podigao je car Vespazijan (69-79) i kao administrativni centar dezitijatskog teritorija ostao do kraja Rimskog Carstva, te njegova lokacija nije mogla biti u Zenici, Varvari (Prozor) i Fazlićima, a još manje u Duvnu.[166] Dezitijati su tako, nakon teškog rata s Rimljanima, dobili središte bitno različito od Heduma. Naime, Rimljani su procesom romanizacije i urbanizacije uspjeli, od svojih najžešćih neprijatelja, dobiti pouzdane podanike – rimske građane, spremne braniti rimsku državu kao što su branili svoju slobodu protiv Rimljana, ali su pri tome izgubili spoznaju da su Dezitijati, jer su postali Rimljani.

Na osnovi izloženog, vidi se da je proces romanizacije, urbanizacije i drugih mjera pacifikacije ilirskih plemena, tekao veoma sporo kod Dezitijata zbog njihove istaknute uloge u tom ratu. O tome najbolje govori ilirska onomastika, u ovom slučaju dezitijatska, unutar koje ne nalazimo brojnija gentilna imena rimskih careva (1-2. st. pos. Kr.) sve do cara Karakale, kad u Rimskom carstvu postaju svi slobodni rimski građani.[167]

PODRIJETLO PLEMENA DEZITIJATA

Uz pouzdano dokazanu lokaciju Dezitijata u rimsko doba, logično je pokušati ukazati i na etničko podrijetlo ovog plemena koje uz Mezeje i neke druge, antički pisac Strabo (64. g. pr. – 19. g. pos. kr.) drži Panonima, pa ih, u tom smislu, svrstava u grupu panonskih plemena.[168]

Odvajanje panonskih zajednica od ilirskih, što kod nas nije uspjelo drugim arheolozima, uspjelo je, na osnovi kulture žarnih polja,[169] poći za rukom Z. Mariću, koji objašnjava da ta kultura pripada Panonima, a ne Ilirima, odnosno da nemaju ništa zajedničkog. Stoga je treba smatrati kao odvojenu kulturu i etničku skupinu plemena i naroda.[170]

U prilog ovoj znanstvenoj konstataciji kreću se i rezultati lingvističko-onomastičkih istraživanja.[171]

Ovdje bismo, ne ulazeći dublje u etničku pripadnost Dezitijata, odnosno njihovog podrijetla, željeli ukazati samo na jednu kulturno-povjesnu činjenicu bez obzira kako će se ona interpretirati. Naime, kultni spomenici s područja Dezitijata, ukazuju da je dezitijatski teritorij bio ipak pod jačim utjecajem Podunavlja. To je, u

---

[166] Vidi prethodnu napomenu 165; I. BOJANOVSKI, Dolabelin, Djela 47, CBI 2, Sarajevo, 1974, s. v. BIST(ue) VETVS /Delminium/, a BIST(ue) NOVA (Bugojno); E. PAŠALIĆ, Naselja /1960/ vidi lokaciju BIST(ue);

[167] Vidi prethodnu napomenu gdje se i kako lociraju mun(icipium) BIST(ue) VETVS et NOVA;

[168] Vidi napomene 155,156,157,158,159,160, te 161;

[169] Z. MARIĆ, Dolina, GZM /XIX/, 1964, 73; A. BENAC, Predhistorija jugoslavenskih zemelja, Željezno doba V, Sarajevo, 1987, 795,id;

[170] Z. MARIĆ, Dolina, GZM /XIX/, 1964, 73; A. BENAC, Praistorija, 1987, vidi pitanje etnogenze, 737. I. d. ;

[171] R. KATIČIĆ, Simpozijum /1964/, 29;

prvom redu, likovna pojava medaljona s prikazom "Tračkog konjanika" iz Sarajeva[172] koji je pripadao kulturnom prostoru Podunavlja, odnosno Panonije i Norika.[173] Zatim, u prilog ovom jakom kulturno-povjesnom utjecaju na krajeve Dezitijata koje im pripisujemo, imamo nalaz i olovne kultne pločice koja predstavlja "tračkomitrički" kult, također omiljen na širem području Podunavlja.[174]

U tom kontekstu, od tipova nadgrobnih spomenika, zauzima posebno mjesto noviji nalaz u blizini Sarajeva, jer stela nosi prikaz poprsja pokojnika u medaljonu. Dakle, opet, jedan od karakterističnih dekorativnih elemenata, najviše raširen u Panoniji i Noriku,[175] a prisutan na njihovu prostoru.

S Panonijom ove krajeve veže još i nošnja koja se otkriva na sepulkralnim spomenicima, a nosili su je pokojnici dezitijatskog područja iz okolice Travnika, Zenice, Kiseljaka i Kaknja, te bi se odnosilo na segment odjeće pokrivanja glave i nošenja ogrtača.[176]

Ovdje izneseni primjeri za koje držimo da pokazuju karakterističnost panonskih prostora zbog svoje malobrojnosti ne mogu u konkretnom smislu, sigurnije dokazati ili potvrditi vijest antičkog pisca Strabona, već samo snažniji utjecaj tih prostora u krajevima Dezitijata u rimsko doba.

Nadajmo se da će buduća istraživanja o problemu podrijetla antičkih Dezitijata mnogo sigurnije i više reći, nego što to danas, na osnovi ovih nalaza, možemo tvrditi, jer nisu toliko brojni, pa su manje uvjerljivi. U tom kontekstu, držimo da će mnogo više pokazati još neispitana i neobjavljena nekropola predrimskih i rimskih Dezitijata u Brezi.[177] Za sada se može samo s više sigurnosti tvrditi da se središnja Bosna, geografski prostor Dezitijata, ipak nalazila pod jačim kulturnim utjecajima Panonije, što bi korespondiralo i kulturnim strujanjima s područja istočne obale Jadrana preko rimskih centara Salone, Narone, itd.

REZULTATI TERENSKIH ISTRAŽIVANJA

REKOGNOSCIRANJE TERENA

Pripremni program teme "Dezitijati u antičko doba" kao sastavni dio rada, predvidio je rekognosciranje područja na kojem su, u rimsko doba, živjeli ilirski Dezitijati. S obzirom na arheološku činjenicu koja Dezitijate locira na područje

---

[172] R. KATIČIĆ, Simpozijum /1964/, 29;
[173] D. SERGEJEVSKI, Nove akvizicije, GZM /III/, 1948, 173,174; B. GABRIČEVIĆ, Medaljon, GZM/1954/, 41; V. PAŠKVALIN, GZM /XVIII/, 143, K. br. 20;
[174] D. SERGEJEVSKI, Spomenik /LXXVII/1934/, 28,29; *ISTI*, GZM XLVI, 1934, 13-15, sl. 11, T. II, 19, T. 20;
[175] V. PAŠKVALIN, GZM /XVIII/, 147-148, K. III, br. 9;
[176] D. SERGEJEVSKI, Spomenik /LXXVII/1934/, 28,29; *ISTI*, GZM XLVI;
[177] I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM/1963/, 114-117;

centralne Bosne, u okolicu Breze, Travnika, Visokog i Kiseljaka, u toku predviđenih mjeseci, obavili smo odgovarajuće rekognosciranje spomenutog teritorija. Svrha navedenog rekognosciranja je, u prvom redu, bila ne da se ustanove ili pronađu novi lokaliteti, nego da se posjete na spomenutim teritorijama već poznata nalazišta, te da se, na temelju terenskih zapažanja, u smislu budućih istraživanja, dade stručna ocjena. Po našem mišljenju, ocjena nalazišta treba da sadrži neke elemente na osnovi kojih se može pratiti kulturno-historijski kontinuitet naseljavanja. To znači da arheološko nalazište treba imati karakteristiku predrimskog naselja (Gradine), da na predrimskom naselju Gradini nalazimo ostatke rimske (antičke) ili kasnoantičke arhitekture kao fenomen kontinuiranog obitavanja. Ovako kompleksan arheološki lokalitet koji čini arheološku aglomeraciju, po našoj ocjeni, bio bi objekat naših budućih istraživanja. Samo takvo nalazište bi moglo dati više podataka o povijesnom kontinuitetu kulturnog života, od momenta njihova pokoravanja, u tijeku okupacije, sve do kasnoantičkog doba. Zadaća naše arheologije je, u prvom redu, izučavanje domaćeg stanovništva u rimsko doba, kao i predrimske arheologije. U tom smislu naše rekognosciranje je dalo nekoliko sličnih grupa koje ovdje iznosimo.

A) Prvu arheološku grupu činili bi lokaliteti s rimskim utvrđenjima (ili refugijama) na Gradinama kao prahistorijskim naseljima.

1) U ovu grupu nalazišta ubrajamo **Gradinu u Dubravinama** kod Breze.[178] Lokalitet se izdiže iznad rijeke Stavnje. Na platou, uz tragove očitog naseljavanja u predrimsko doba, imamo ostataka arhitekture iz perioda rimske okupacije i dominacije tragove straokršćanske crkve iz kasnoantičkog doba. Lokalitet je, kako vidimo, kompleksan, te sa arheološkim ostacima iz predrimskog, antičkog i kasnoantičkog doba, ukazuje na dugu kulturno-historijsku tradiciju naseljavanja, pa obzirom na blizinu dezitijatskog centra, može u smislu izučavanja Dezitijata, korisno poslužiti.

U istu grupu arheoloških aglomeracija ulazi nalazište **"Gradac" u Homolju kod Kiseljaka**.[179] V. Skarić je na Gradini u Homolju, uz istraženu starokršćansku crkvu, otkopao tragove utvrđenja. Na Gracu imamo tragova pretpovijesne keramike koja svjedoči o njezinom naseljavanju i u predrimsko doba, pa bi kao kompleksno arheološko nalazište, poslužilo kao objekat revizijskog istraživanja.

I **Gradina u Karauli kod Kaknja**[180] pruža također sličan arheološki materijal, u smislu izučavanja historijskog kontinuiteta naseljavanja. Plato Gradine nije velik. Na njemu se nalaze tragovi prethistorijske keramike koji ukazuju da je lokalitet u to doba bilo naselje. Ovdje se sigurno prije radi o pretpovijesnoj utvrdi,

---

[178] V. PAŠKVALIN, "Kamenjača" AP 17/1975/, 57-62, Tab. XXX-XXXIII;

[179] V. RADIMSKY, Crkvene razvaline kod Dabravina u Kotaru visočkom u Bosni, GZM IV, Sarajevo, 1902, 372-387; D. SERGEJEVSKI, Bazilika u Dabravini /revizija/, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1956, 1-49; Vidi predočenu Preglednu arheološku kartu lokaliteta br. 21;

[180] V. SKARIĆ, Altertümer, GZM/XLIV/, 1-21; Vidi Kartu br. 164;

a ne naselju, sudeći po arhitekturi koja po svemu pripada periodu kasne antike (Prilog 4.), a na osnovi iskopane prethistrijske keramike, vremenski pripada željeznom dobu (Tab. II, sl. 1,2).

Ovoj grupi nalazišta pripada i Gradina u **Kopčiću kod Donjeg Vakufa**.[181] Na gradini se, uz prethistorijsku keramiku, nalazi i arhitektura koja pripada kasnoantičkom dobu.

U Podastinju imamo uzvišenje na kojem se nalazi lokalitet "**Crkvina**".[182] Uzvišenje odgovara naselju na Gradini. Nalazište je kompleksno, jer se uz tragove prethistorijskog naselja susreće i arhitektura iz kasnoantičkog doba. Spomenuti lokalitet bio bi koristan za istraživanje.

Iznad sela **Višnjice kod Kiseljaka**[183] nalazi se lokalitet "Gradac". Na platou ovog nalazišta susrećemo se ostaci iz vremena pretpovijesti i kasne antike. S obzirom da ovaj lokalitet nije istražen ne bismo mogli govoriti o karakteru naselja, ali ostaci jasno govore o predrimskom naselju na "Gracu". Isto tako, tragovi rimske arhitekture ukazuju na rimsku utvrdu ili na tragove naselja. Prema tome i ovo nalazište ukazuje na povijesni kontinuitet.

B) Drugu arheološku grupu nalazišta čine starokršćanske crkve na Gradinama.

U ovoj kategoriji imamo lokalitet **Gradina u Dabravini kod Breze**.[184] *Poznato je da se na Gradini* u Dabravini nalaze ostaci starokršćanske crkve, koja je istražena i objavljena. Postojanje starokršćanskog objekta na Gradini, u kasnoantičko doba očit je znak da je sakralna građevina služila okolnom stanovništvu koje je ondje živjelo kontinuirano od predrimskog vremena. Mogla je služiti i za potrebe nekog samostana kako se to često misli za ostatke arheološke arhitekture na Gradini.

Starokršćansku crkvu nalazimo na "**Gracu**" **u Homolju**.[185] Ova gradina je također poznata po trgovima iz predrimskog doba. Prema tome, sakralna građevina nije samo služila za antičko naselje u dolini ili za stanovnike refugija, nego i za stanovnike koji su živjeli po brdima kao stočari od prethistorijskih vremena do rimske okupacije i do dolaska kršćanstva u naše krajeve. Tako i ova crkva ukazuje na domaće stanovništvo koje je živjelo u rimsko i kasnoantičko doba na ovom području koje pripada Dezitijatima.

---

[181] V. PAŠKVALIN, O utvrđenjima u BiH, Simpozij u Novom Sadu, Referati XII Kongresa AJ, Novi Sad, 1986, 151-162; Vidi prilog 4,6 i 7., te karte br. 120;

[182] C. PATSCH, Mali rimski nahođaji i posmatranja, GZM IX, Sarajevo, 1897, 512; E. PAŠALIĆ, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, GZN, n. s. VIII, Sarajevo, 1953, 345; prilog karta 6. i 7., br. 122;

[183] K. PATSCH, Novi, GZM VI, 1894, 341-358; M. MANDIĆ, Starine kod Fojničkog Kiseljaka, GZM XXXVII, Sarajevo, 1925, 64; Đ. BASLER, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, GZM n. s. Arheologija, sv. IX, Sarajevo, 1954, 302-305; Prilog 6. i 7., br. 127;

[184] P. ANĐELIĆ, Lepenica, NDBiH/1963/, 156; vidi kartu br. 124;

[185] Vidi prethodnu napomenu 179; Prilog br. 6 i 7., br. Nalazišta 125;

Posve slično nalazište imamo na **Gradini**[186] **u Malom Mošunju** kod Viteza (današnji naziv Kalvarija). Na ovom lokalitetu nalazimo starokršćansku crkvu s grobnicama na svod te je možemo nazvati i cemetrijalnom crkvom. Dakle, i ona je bila sagrađena na pretpovijesnom naselju, ali je u kasnoantičko doba služila starokršćanskom autohtonom stanovništvu koje je živjelo na visoravnima okolnih brda.

Na **Gradini**[187] **u Podastinju kod Kiseljaka** imamo sličnu arheološku situaciju. Nalazište nije istraženo, ali svi oni koji su ga posjetili govore da se na lokalitetu, vjerojatno, nalazi starokršćanska crkva.

U ovogodišnjim arheološkim rekognosciranjima obišli smo **Gradinu**[188] **u selu Ženepićima kod Novog Travnika** koja također spada u kategoriju lokaliteta sa starokršćanskom crkvom. Na platou ove Gradine, koji je dosta prostran i pruža mjesto za naselje, nađeno je na površini prethistorijske keramike koja ukazuje da je mjesto bilo naseljeno i u predrimsko doba. U drugom dijelu ovog nalazišta nalazi se brdašce ispod kojeg su ostaci arhitekture, a slučajni nalazi govore da arhitektura pripada najvjerojatnije starokršćanskoj crkvi iz kasnoantičkog doba. Gradina s jednim manjim sedlom ima veze sa okolnim brdima koja su danas naseljena. Tragovi starokršćanske crkve, bez sumnje, svjedoče o jednom kulturno-historijskom fenomenu naseljavanja ovog kraja od predrimskog doba do kasnoantičkog perioda, kad se ovdje podiže crkva za potrebe autohtonog stanovništva.

Na osnovi nalaza keramike i željeznih predmeta (noža) Gradina je bila naseljena u željeznom dobu.

C) U treću kategoriju arheoloških nalazišta ubrajamo starokršćanske crkve u neposrednoj blizini pretpovijesnih naselja na Gradinama. Ova kategorija nalazišta također govori o pojavi kontinuiranog naseljavanja autohtonog stanovništva od prethistorije do kasnoantičkog perioda. U ovoj grupi ističu se tri nalazišta. Jedno se nalazi u Bugojnu (Grudine), drugo u Višnjici (Kiseljak) i treće u Zukićima (Bila).

Prethistorijsko naselje **Gradina Pod**[189] **u Bugojnu** dominira nad predjelom zvanim Čipuljići. Odmah ispod Gradine, na lijevoj i desnoj obali rječice Poričnice, proteže se sve do ciglane veće rimsko naselje. Na rimskom nalazištu Grudine, posebno se isticalo malo uzvišenje zvano "Crkvina", gdje se nalaze ostaci temelja i zidova istražene ranokršćanske bazilike sa ostacima grobnica na svod. Drugim riječima, ostaci crkve na "Grudinama" govore da je služila za potrebe urbanog stanovništva kao i za autohtono koje je živjelo dalje od urbanog naselja kao pastiri

---

[186] Vidi prethodnu napomenu 180; Prilog 6. i 7., br. 127;

[187] I. KUJUNDŽIĆ, Mošunj, GZM, XXVIII /1916/1917/, 477-496; Đ. BASLER, Arhitektura, 1972, 94-97; vidi prilog 6. i 7., br. 126;

[188] Vidi prethodnu napomenu 183, te prilog 6 i 7, br 129;

[189] Lokalitet Gradina, selo Ženepići, Novi Travnik nije ušao u ALBiH, /vidi Prilog 6., br.128/, već kao predhistorijsko nalazište unutar kojeg se spominje i starokršćanska crkva /vidi ALBiH, Tom 2, 83/;

stada. Gradina "Pod" u Bugojnu pripada epohi bronzanog doba sa historijskim kontinuitetom naseljavanja sve do željeznog doba.

Nešto slično susrećemo u **Višnjici kod Kiseljaka**[190]. Na malom platou iznad rimskih ostataka u Višnjičkom polju, nalazi se starokršćanska crkva. U neposrednoj blizini imamo već poznati lokalitet "Gradac" sa tragovima iz prethistorijskog i kasnoantičkog doba. Na spomenutom lokalitetu, koji se nalazi među kućama, uspjeli smo obaviti sondiranje i utvrdili smo da se zajedno sa zidanom grobnicom na svod, nalaze i ostaci starokršćanske crkve. Navedeni sakralni objekti ukazuju na arheološki ambijent koji je u svojoj sredini sačuvao tragove kontinuiranog života u ovom kraju koji pripada plemenu Dezitijata.

U **Zukićima**[191] (Bila) na isto tako manjem platou koji se uzdiže iznad lokaliteta "Podcrkvine", konstatirali smo tragove starokršćanske crkve zajedno s grobnicom na svod. Crkva se nalazi ispod samog pretpovijesnog lokaliteta "Gradine", pa tako ilustrativno svjedoči o svojoj svrsi koju je ovdje imala, služeći domaćem stanovniku koji živi po brdima zajedno sa stadom.

D) Posebnu grupu arheoloških nalazišta čine starokršćanske crkve, odnosno bazilike u urbanim naseljima, ali i one nisu mnogo udaljene od autohtonih stanovnika koji nedaleko od grada i crkve žive u brdima. U ovu kategoriju nalazišta spadaju bazilike u Brezi, Zenici i Turbetu...

Starokršćanska **bazilika u Brezi**[192] nalazi se na desnoj obali rijeke Stavnje a, sudeći po rimskim tragovima, leži u naselju za koje se pouzdano može reći da je romanizirano. U njezinoj blizini imamo i nekoliko zapaženih gradina kao prahistorijskih naselja. Jedna od značajnijih za ovaj kraj je gradina Gradac 3 do 4 km udaljena od Breze, u selu Podgora. Sa ovog lokaliteta imamo i jedno željezno koplje koje ovaj kulturno-historijski lokalitet opredjeljuje u željezno doba.

Baziliku u Turbetu kod Travnika[193] susrećemo također u jednom urbanom ambijentu. Međutim, ova crkva ipak leži u blizini predrimskih naselja na Gradinama. To je Gradina u Potkraju, a druga na desnoj obali Lašve kod Turbeta. Spomenuta arheološka nalazišta jasno ukazuju kome je mogla služiti crkva u urbanom rimskom naselju, a svjedoče i o kontinuitetu autohtonog stanovništva na ovom području u rimsko doba. Služila je za romanizirane Dezitijate i, možda, za one još neromanizirane stanovnike, u neposrednoj blizini Gradina koji su živjeli po brdima sa svojim stadom, a imali kuće od pruća oblijepljenim glinom.

---

[190] B. ČOVIĆ, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM, n. s. Arheologija, sv. XX, Sarajevo, 1965, 27-145; Vidi prethodnu napomenu 164, te Prilog 6, brl. lok. 130;

[191] E. IMAMOVIĆ, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, Naše starine XIII, Sarajevo, 1972, 109-125; V. PAŠKVALIN, Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahođa i Višnjice, GZM n. s. Arheologija sv. 38, Sarajevo, 109-125;

[192] V. PAŠKVALIN, Kasnoantički, GZM n. s. Arheologija sv. 38/1983/, 109-121, Tabla II, sl. 2; Prilog 6, br. 132.

[193] G. ĆREMOŠNIK – D. SERGEJEVSKI, Gotische, 1930, 11, Tab. I-III;

Bazilika u Zenici[194] se nalazi u jednom izrazito urbanom naselju romaniziranih stanovnika. Međutim, ona je mogla služiti i epihorskom kristijaniziranom stanovništvu koje je neprekidno naseljavalo ovo područje o čemu nam svjedoče brojne Gradine prapovijesnog autohtonog stanovništva. Ovo područje se izgleda nalazilo pod duhovnom snagom epihorske tradicije, što nam ukuzuju nadgrobni spomenici s tragovima domaće umjetnosti koja se očituje u tehnici drvoreza.

E) U posebnu kategoriju arheoloških nalazišta spada starokršćanska crkva iz Oboraca[195] kod Donjeg Vakufa. Ona se, naime, ne nalazi u blizini nijednog arheološkog poznatog lokaliteta. Spomenuti sakralni objekat je, bez sumnje, služio vjernicima koji se nisu nalazili u jednoj urbanoj romaniziranoj sredini, nego je služila vjernicima koji su živjeli kontinuirano od predrimskog vremena, pa sve do širenja kršćanstva koje ni u kasnoantičko doba nije bilo romanizirano niti je možda znalo latinski jezik, već se je u kućama govorilo ilirski.

***

Iznesena zapažanja su rezultat arheoloških rekognosciranja područja Dezitijata koja smo izvršili prema predviđenom programu.

Kod obilaska nekih arheoloških već poznatih lokaliteta dolazili smo i do slučajnih nalaza.

Tako smo prilikom izlaska na teren u selo **Katići** gdje smo izvršili i sondažno iskopavanje na lokalitetu "Borak", našli rimski miljokaz u namjeni nišana na muslimanskom grobu.

Prilikom posjete selu **Homolj** (Lepenica) **kod Kiseljaka** doznali smo od mještana za jednu rimsku stelu koja je bila ugrađena u zidove ljetne kuhinje. Na našu intervenciju, već prilikom našeg drugog dolaska u Homolj, našli smo nadgrobni spomenik već izvađen. Stela ima ravni završetak koji služi za dodatak s likovnom predstavom lavova i Atisa. Inače, ova stela predstavlja tip spomenika sa arhitektonskom kompozicijom. Ispod se u natpisnom polju nalazi slabo očuvan natpis. Jedino je moguće čitati sepulkralnu formulu D(is) M(anibus). Stela ima dimenzije 1,37 x 0,58 x 0,23 m.

---

[194] Ć. TRUHELKA, Iskopine u dolini Lašve, GZM V, Sarajevo 1893, 695-699; A. HOFFER, Nalazišta, GZM VII /1895/, 46-48. M. MANDIĆ, Vezirski grad Travnik nekada i sada, Zagreb, Matica hrvatska, 1931. ; N. MASLAČ, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, GZM XLIII, Sarajevo, 1932, 31-33; D. SERGEJEVSKI, Kasnoantički mauzolej u Turbetu, GZM n. s. IV-V, Sarajevo, 1951, 135-144; J. PETROVIĆ, S arheologom kroz Travnik, P. o. iz VI knj. "Narodne starine", Zagreb, 1931. 1-8; vidi prilog 6,7, te br. 135. Na karti:

[195] Ć. TRUHELKA, Prilozi arheologiji BiH, GZM IV, Sarajevo, 1892, 340-365; D. SERGEJEVSKI, NDBiH, Godišnjak III. Knj. I, 1965, 126-140; Đ. BASLER, Arhitektura, 1972, 125-134; D. SERGEJEVSKI, Spätantike, GZM XLIV /2/, 1932, 35-36; V. PAŠKVALIN, Nimfaj, GZM n. s. Arheologija XXXIV, 1979/1980, 55-84; vidi prilog 6,7, te br. 133;

Iz istog mjesta, ali ne i nalazišta, imamo fragment nagrobnog spomenika sa tragovima posvetne nadgrobne formule D(is) (M(anibus)), te tragove imena Marc... Oba spomenika čuvaju se danas u Muzeju Kreševo u samostanu Franjevaca.

U Lepenici imamo dovratnike od antičkih vrata koji ograđuju jedan muslimanski grob.

U vrijeme rekognosciranja terena na području Busovače, našli smo u Kaćunima jedan anepigrafski žrtvenik. On je nađen u zemlji prilikom vađenja kamenja iz zidova rimskih zgrada za izgradnju privatnih kuća.

Nadgrobni spomenik iz Ivanića (Lukavica)[196] kod Sarajeva predstavlja tip spomenika s poprsjem pokojnika u medaljonu. Natpis je nečitljiv. Stela je značajna po medaljonu, jer ukazuje da je ovo područje bilo, u doba 3. st. n. e. pod snažnijim utjecajem Podunavlja, odnosno Norika i Panonije, gdje je medaljon kao dekorativni elemenat bio jako obljubljen. Veličine je 126 x 0,70 x 0,22 m.

Idući prema selu Toplice, na rudarsko područje, naišli smo na ostatke kolotečina koje govore o tragovima rimske ceste.

SONDAŽNA ISKOPAVANJA

LOKALITET "VINA" U ŽUPČI KOD BREZE

Prilikom rekognosiciranja područja Breze, kao upravnog centra Dezitijata, doznali smo od mještana sela Župče (nigdje nije zabilježeno), da se na lokalitetu Vina našao poznati nadgrobni titulus obitelji Batona.[197] S obzirom na mjesto nalaza, lokalitet "Vina" mogao bi predstavljati vrlo značajno nalazište za izučavanje kulturne historije Dezitijata. To je bio razlog da smo odlučili izvršiti sondažno ispitivanje na spomenutom lokalitetu. Otvorene su četiri sonde (A, B, C, prilog 3). Tom prilikom istražili smo 18 skeleta, nešto čitavih, a nešto djelomičnih. Sonde su, uglavnom, postavljene u smjeru istok-zapad, osim sonde A, koja je imala izvjesno odstupanje u smjeru sjeveroistok-jugozapad, da ne bi oštetilli voćnjak. Istražujući sonde nismo ništa osobito zapazili, osim složeno kamenje na sondi C (10), koje je ličilo na grobnu konstrukciju (vidi prilog 3).

Sonde su bile kopane do zdravice, a u našem slučaju, to su bile stijene, koje su imale pad prema jugu. Dubina u sondama je iznosila cca 1,10 m.

Od detalja treba ovdje istaći da je osnovna orijentacija skeleta istok-zapad, a samo jedan pokojnik je bio orijentiran u smjeru sjever-jug.

Nećemo se zadržavati sa opisom pojedinih grobova, nego ćemo samo dati osnovna zapažanja i konstatacije koje se odnose na kulturno-historijske detalje

---

[196] Đ. BASLER, Bazilika u Oborcima, Naše starine, VII, 1960, 56-72; vidi arheološku kartu lokalitet br. 136;

[197] D. SERGEJEVSKI, GZM /1934/, 28-29; I. ČREMOŠNIK, Nošnja, GZM, 1963, 114-117;

vezane za pokapanje pokojnika iz vremena kada datira nekropola na "Vini". Stoga uzimamo samo neke grobove koji će, u iznesenom smislu, pružiti važnije podatke.

Grob 10. Bez obzira na to da nema priloga ni nalaza sačuvao je ipak tragove grobne konstrukcije. Pokojnik je bio položen na živac kamen. Zapaža se da je bio obložen manjim pločastim kamenjem sa strana i odozgo.

Slične grobne konstrukcije imali su i ostali skeleti (vidi prilog br. 3,2 i 1).

Navedeno zapažanje govori da pokojnici nisu polagani u zemlju bez nekog običaja, nego da su prilikom polaganja bili ograđeni sa strana i odozgo, dobivajući tako grobnu konstrukciju koja se može nazvati grobnica zidana u suho.

Detaljnim istraživanjima skeleta također smo došli do spoznaje da je postojao i običaj držanja ruku. Naime, primijetili smo da se pokojnicima ruke stavljaju u predjelu struka. To vidimo kod grobova br. 2, 8, 10 (prilog 3).

Kod groba br. 9 susrećemo drugu situaciju. Naime, očito se vidi da pokojnik drži prekrižene ruke na prsima.

Mogli smo još prilikom istraživanja konstatirati da kod groba br. 6 imamo, kako smo već gore konstatirali, suprotnu orijentaciju od ostalih grobova u istraženim sondama. Spomenuti grob ima orijentaciju sjever-jug i pripada, reklo bi se, gornjem sloju koji ne pripada grobovima iz najdonjeg sloja. Kod skeleta br. 6 primijetili smo također da je bio ograđen pločama, što se vidi u predjelu glave i noge. Kod ovog groba zapažamo da je i položaj ruku suprotan ostalim skeletima, jer ruke drži ispružene zu tijelo, što nije slučaj sa ostalim skeletima iz donjeg sloja nekropole. Drugim riječima, moglo bi se reći da u kulturno-historijskom pogledu ne pripada nekropoli na Vini nego da je to naknadni ukop. Ova konstatacija je toliko očita da je teško negirati, ali kome grob br. 6 pripada teško je reći, jer nikakvih priloga u grobu nije nađeno.

S obzirom na nedostatak priloga u grobnicama koje smo istražili u sondama A, B, C (vidi prilog 3), u nadi da konstatiramo kulturno-historijsku pripadnost nekropole, u prvom redu, zbog idealnog položaja lokaliteta i već spomenutog epigrafskog nalaza, odlučili smo da u suprotnom smjeru, sjever-jug, otvorimo novu sondu D, ne bi li konačno dobili neke nalaze koji bi nam ukazali na vremensku pripadnost nekropole.

U dugačkoj sondi D situacija je ista kao i u prethodnim sondama. Na nekoliko istraženih skeleta, samo je skelet groba br. 14 u sondi D poklonio dvije bronzane naušnice. Ovaj nalaz je dovoljan da ukaže na kulturno-historijsku pripadnost nekropoli na "Vini". Naušnice su vrlo loše očuvane i predstavljaju običnu žicu na kojoj je u vidu spirale izveden ukras. Ukrasne spirale su od vrlo tanke žice – oksidirane niti. Ove naušnice prema sudu N. Miletić, višeg kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, pripadaju ketlaškoj grupi koja je na području Bosne i Hercegovine slabo zastupljena u ranosrednjovjekovnim nekropolama. Istovremena je sa bjelobrdskom kulturnom grupom (X-XII. st.)[198]

[198] N. VULIĆ, Spomenik, LXXVII, 1934, 40:

S obzirom na epigrafski nalaz rimskog nadgrobnog spomenika očekivali smo antičko nalazište, arhitekturu ili nekropolu. Međutim, dobili smo ono što nismo ni mislili da ćemo otkriti. Naime, nađene bronzane naušnice ovu nekropolu kronološki opredjeljuju u ketlašku kulturnu grupu X-XII vijeka koju ne treba smatrati rijetkom jer su srednjovjekovni lokaliteti općenito veoma slabo istraživani u krajevima Bosne. Način sahranjivanja pokojnika i nalaz ovih bronzanih naušnica ketlahškog tipa ovu nekropolu kulturno-povijesno otkrivaju i svrstavaju i kulturni i civilizacijski krug zapadnog kršćanstva kojemu je pripadao i ovaj čitav prostor.[199]

Sonda D pokazala je da su skeleti pokapani na istoj dubini i na jednakom razmaku. Nekropola ima samo jedan red. Međutim, čini se da na dijelu sonde A i B postoji gornji red koji nije zahvatio čitav plato, vjerojatno zbog prekida ukopavanja na lokalitetu "Vina".

U sondama kroz profil je ista situacija. Zapaža se najprije nizak humus pomiješan sa sitnim kamenjem, a slojevi ispod humusa su od bjeličaste glinaste zemlje pomiješane s većim i manjim kamenjem, sve do živca kamena koji je laporast.

GRADINA U KARAULI KOD KAKNJA

Lokalitet Gradinu[200] (Tab. II, sl. 1,2, Prilog 4) izabrali smo za sondažno iskopavanje radi izučavanja kulturno-historijskog kontinuiteta na području Dezitijata. Naime, ovaj lokalitet spada u grupu nalazišta sa rimskom utvrdom ili refugijem na prapovijesnom naseljenom mjestu. Drugi razlog bio je što se ovaj arheološki lokalitet nalazi u centru plemena Dezitijata.

Prahistorijsko naselje na Gradini u Karauli posjeduje mali plato. Lokalitet dominira nad rijekom Bosnom, pa je u predrimsko, a kasnije i u rimsko doba, mogao imati isključivo karakter utvrde. (Tab. II, sl. 1)

Prije početka istraživanja, na vrhu platoa označili smo dimenziju sonde 4x2 m, koju smo sukcesivno po kopovima istraživali sve do kulturnog prahistorijskog sloja. Kasnije smo ovu sondu proširili prateći rimsku arhitekturu. Na dubini od 0,80m naišli smo na tragove prapovijesne keramike koja nam je indicirala predrimsko naselje na gradini. Na temelju fragmenata keramike naselje bi pripadalo kulturi željeznog doba.

Antički zidovi koji su išli zapadnim rubom Gradine (Tab. II, sl. 2, vidi prilog 4) s vanjske strane su bili ojačani. Zatim, mogli smo ustvrditi da je rimska utvrda imala u tijeku svog postojanja dvije faze. Jedna je bila starija, a druga mla-đa. Starija faza utvrđenja nalazila se s one strane koja gleda prema rijeci Bosni. To bi, u stvari, bila južna strana Gradine. Međutim, druga faza utvrde pripada sjever-noj

---

[199] N. MILETIĆ, Elementi della cultura di Kotilach in Bosnia e Hercegovina, balcanslavicca 4, 1975, 93-111;

[200] Vrhbosna – Sarajevo – kroz stoljeća, separat, Hrvatska misao, 11-12, 13/99.

strani lokaliteta. Spomenute građevinske faze očito pokazuju način zidanja obrambenog zida. Nije postojao veliki vremenski dijapazon, na što nas upućuje tehnika zidanja koja je, uglavnom, ista. Nemamo izrazitih arheoloških nalaza koji bi ukazali na vrijeme kad je podignuta antička utvrda ali, s obzirom na tragove načina zidanja, ne može biti starija od 4. st. pos. Kr. (Tab. II, sl. 2, prilog 4).

Sondažna istraživanja su pokazala da je osnovni ili glavni zid utvrđenja imao zadatak i tako je bio, izgleda, orijentiran da štiti zapadnu stranu utvrđenja. Međutim, zidovi koji su branili sjevernu i južnu stranu kastela, čini se, da su bili kraći, te nisu činili jednu zaokruženu utvrdu, kako to barem sada izgleda. Na to upućuju i dva koraka zida koja su išla prema unutrašnjosti utvrđenja, a zajedno sa zapadnim bedemom pravili su dio četvrtaste kule (Prilog 4). Sličnu formu imao je dio građevine na južnoj strani kao i onaj na sjevernoj strani. Ovdje treba do kraja istražiti ostatke kasnoantičke utvrde da bi se moglo nešto određenije kazati o položaju i vremenu rimske arhitekture na Gradini.

Konstatirani tragovi iz željeznog doba na Gradini ukazuju da je ovaj lokalitet u željzno doba imao karakter utvrde.

Kako je naša tvrđava iz kasnoantičkog perioda uništena najbolje ilustrira slika profila u kojem se zapažaju slojevi crnog gareža. To je potvrda da je kastel zapaljen od strane nekog osvajača. Možda su to bili Goti, ili neko drugi, točno ne znamo.

BEGOVIĆI U GORNJOJ VIŠNJICI KOD KISELJAKA

Ovaj lokalitet[201] spada u kategoriju arheoloških nalazišta na kojima se nalazi starokršćanska crkva, koja govori o kontinuitetu naseljavanja autohtonog stanovništva. To je bio razlog da smo se odlučili na sondažno istraživanje koje nam je ukazalo da se na malom izdignutom platou iznad tragova rimskog naselja podiže starokršćanska crkva.

Ranija rekognosciranja su otkrila da se na spomenutom platou, među kućama Begovića, nalazi kasnoantička grobnica na svod. To nas je ponukalo da još jednom posjetimo ovaj lokalitet i da se odlučimo za njegovo istraživanje. Naime, ostaci sepulkralne arhitekture, prema današnjim saznanjima, ukazuju da se u neposrednoj blizini nalazi crkva. Sa ovog lokaliteta još ima nalaza arheoloških objekata, koji su nađeni isključivo kao spolija, koji se obično nalaze uzidani u kasnoantičku arhitekturu, u našem slučaju, crkvu.

U tom smislu prišli smo sondažnom iskopavanju (prilog 5) koje nam je potvrdilo našu pretpostavku da se stvarno na platou nalazi starokršćanska crkva koja ukazuje na kontinuitet naseljavanja domaćeg stanovništva, jer se nalazi u

[201] Arheološki lokalitet Vina u Župči /Breza/, Gradina u Karauli /Kakanj/, Begovići u G. Višnjici /Kiseljak/, uneseni su kao antička nalazišta u ALBiH, dok su Katići /Busovača/ ušli kao srednjovjekovna nekropola stećaka.

neposrednoj blizini predrimskog naselja "Gradina" gdje je živjelo autohtono stanovništvo, kao i u blizini onog koje je živjelo u urbanom antičkom naselju današnje Višnjice i Gromiljaka.

KATIĆI KOD BUSOVAČE

Povod sondažnom istraživanju lokaliteta Borak u Katićima kod Busovače bila je vijest da se na spomenutom platou otkrila starokršćanska grobnica na svod. Međutim, ovaj lokalitet, iako ima zanimljiv položaj, izgleda nije nastanjen u rimsko, a niti u kasnoantičko doba. Naime, na ovom lokalitetu otvorili smo jednu sondu koja nam je otkrila prethistorijske tragove koji potiču nejvjerojatnije, iz bronzanog i kasnije iz željeznog doba. To se moglo konstatirati na dubini od 2 m, kao i na osnovi površinskih tragova. Prema tome, ovdje se nisu konstatirali ostaci kasnoantičke grobnice na svod koji bi ukazali, istovremeno, na postojonje starokršćanske crkve i kontinuiteta naseljavanja. Ovdje se jedino nalazi srednjovjekovna nekropola stećaka na kojoj danas postoje samo dva stećka.

PREGLED ARHEOLOŠKIH NALAZIŠTA NA PODRUČJU DEZITIJATA (Prilog 6. i 7.)[202]

Prahistorijska nalazišta

1. FOJNICA (Gradina); Dj. Basler, GZM 1954, 301.
2. GOJEVIĆI (Gradac), Fojnica; Dj. Basler, GZM 1954, 301.
3. ŠĆITOVO (Veliki Gradac), Kiseljak; Dj. Basler, GZM 1954, 300.
4. VIŠNJICA (Gradac), Kiseljak; M. Mandić, GZM 1925, 62-64; Dj. Basler, GZM 1954, 300; P. Anđelić, Lepenica 1963, 156.
5. BORINA (Strašiva stijena), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
6. ZIMČA (Gradina), Kiseljak; Dj. Basler, GZM 1954, 300.
7. KISELJAK (Bijele vode), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 156.
8. PODASTINJE (Crkvina), Kiseljak; Dj. Basler, GZM 1954, 300; P. Anđelić, Lepenica, 1963, 156.
9. PALEŽ (Mali Okruglić), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
10. PALEŽ (Gradište), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
11. POTKRAJ (Kosa Okret), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
12. DUHRI (Gradina), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 153.
13. LJETOVIK (Gradina), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
14. LJETOVIK (Kosa), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
15. DRAŽEVIĆI (Rat), Kiseljak; P. Anđelić, AKBiH, Konjic 2, 155.
16. BOLJKOVIĆI (Orlovača), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
17. KULIJEŠ (Ban Brdo), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 155.

---

[202] V. PAŠKVALIN, O utvrđenjima, XII kongres AJ, Novi Sad /1986/, 151-162;

18. HOMOLJ (Gradac), Kiseljak; V. Skarić, GZM 1932, 1-22; P. Anđelić, Lepenica 1963, 157.
19. KULIJEŠ (Oštrelj), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 158.
20. ŽEŽELOVO (Vel. Gradac), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 158.
21. ZABRĐE (Gradac), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 158.
22. ŠVRAKE (Grad), Vogošća; M. Mandić, GZM 1933, 3-3; Dj. Mazalić, GZM 1949/50, 306.
23. SEDRAŽ (Gradina), Vogošća; Dj. Mazalić, GZM 1949/50, 4.
24. BLAŽUJ (Gubavac), Ilidža; Dj. Basler AKBiH, Konjic 2,77.
25. PODGORA (Gradac), Breza; V. Paškvalin, AKBiH, Konjic 2,97.
26. PODGORA (Kosa), Breza; V. Paškvalin, AKBiH, Konjic 2,98.
27. ŽIŠCI (Gradina), Zavidovići; AKBiH, Zenica 2,5.
28. ZAVIDOVIĆI (Tuk), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 8.
29. ČARDAK (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 12.
30. ČARDAK (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 13.
31. ČARDAK (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 14.
32. GRABOVICA (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 18.
33. LOVNICA (Vel. Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 21.
34. LOVNICA (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 22.
35. DONJI LUG (Gradina), Zavidovići, AKBiH, Zenica 2, 24.
36. PODBREŽJE (Gradina, Vel. i Mali vis), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3, 1.
37. STRANJANI (Gradina), Zenica; Bojanovski, AKBiH, Zenica 3, 4.
38. DOBRILJEVO (Gradina), Zenica; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3, 11.
39. GRAČANICA (Hum), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica, 3, 12.
40. DONJA GRAČANICA (Birac); V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3, 13.
41. KLOPČE (Gradina), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3, 14.
42. DRUGOVCI (Gradina), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3, 15.
43. GRADINA (Gradina), Zenica; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3,16.
44. JELINAK (Gradina), Busovača; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3,16.
45. GRADIŠĆE (Negraj), Zenica; P. Anđelić – I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,52.
46. GRADIŠĆE (Mrtvačka glava), Zenica; P. Anđelić – I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,52.
47. GRADIŠĆE (Pribila ili Ravna gradina), Zenica; P. Anđelić – I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,53.
48. GRADIŠĆE (Kica), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,54.
49. VJETRENICA (Orlovac), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 4, 1.
50. KATIĆI (Borak), Busovača; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3,73; V. Paškvalin, Sondažno kopanje 1973.
51. KARAULA (Gradina), Kakanj; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 4, 1; V. Paškvalin, Sondažno kopanje 1973.
52. DABRAVINE (Gradine), Breza; V. Radimski, GZM IV(1982)372-377;
53. KRČEVINE (Krivača), Travnik; J. Korošec, GZM 1949/50. str. 250.
54. POTKRAJ (Gradina), Travnik; J. Korošec, GZM 1949/50, 251.
55. POLJANICE (Gradina), Travnik – Bila; AKBiH, Travnik 2,3.
56. ZENEPIĆI (Gradina), Travnik; P. Anđelić – V. Paškvalin, AKBiH, Travnik 4, 1.
57. MALI MOŠUNJ (Gradina), Vitez; GZM 1892, 229; GZM 1916, 477.

58. ZUKIĆI (Gradina), Travnik; A. Benac, GZM 1949/50, 12-29.
59. BUGOJNO (Gradina – Pod); B. Čović, Od Butmira do Ilira, 1976, 333;
60. KOPČIĆI (Gradina), Donji Vakuf; E. Pašalić, Naselja, 1960.
61. KOPILO (Gradina), Zenica; Prema obavještenju B. Čovića.

Tumuli

62. KISELJAK (Krivača), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 155.
63. DRAŽEVIĆI DONJI (Karinjača), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 155.
64. LJEŠEVO (Ilijaš); Dj. Basler, AKBiH, Konjic 2, 74.
65. PODGORA (Breza); V. Paškvalin, AKBiH, Konjic 2, 99.
66. ŽUPČA (Breza); V. Paškvalin, AKBiH, Konjic 2, 99a.
67. BRESTOVSKO, Kiseljak, A. Škegro, Opusc. Archaeol., 21, Zagreb, 1997, 21;
68. RAKOVICA (Ilidža); V. Paškvalin, AKBiH.
69. KRIVOGLAVCI (Gomila), Vogošća; Dj. Basler, AKBiH, Konjic 2, 75.
70. GRADIŠĆE (Negraj), Zenica; P. Anđelić, AKBiH, Zenica 3, 51.

Antički (grobovi)

71. ZENICA (Broda Velika i Mala), Zenica; K. Hrelja, Zenica i njena okolina, Sarajevo, 1957, 25.
72. DRIVUŠA (Zenica); Ć. Truhelka, GZM 1892, 349; WMBH I, Fig. 10 u. 11-19; Radimsky, Arch. lex. s. v. Drivuša.
73. ZENICA, Zenica; Ć. Truhelka GZM 1892, 347-348; WMBH I, 282, F. 8,9.
74. PARIŽEVIĆI, Kiseljak; Dj. Basler, GZM 1954, 301.

Kasnoantički grobovi na svod

74. STRANJANI (Krčevine), Zenica; V. Paškvalin, GZM 1959, 149.
75. DJELILOVAC (Vukasovica), Travnik; T. Marković, GZM 1938 (2), 65-67.

Tragovi naselja i ostaci iz rimskog doba na području Dezitijata

76. KARAULA (Gromile), Kakanj; V. Paškvalin AKBiH, Zenica, 4,3.
77. DOBOJ, Kakanj; V. Paškvalin AKBiH, Zenica, 4,4.
78. BREZA, Breza; D. Sergejevski.
79. PUTOVIĆI (Dvorišta), Zenica; V. Paškvalin, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 153.
80. BILJEŠEVO, Kakanj; V. Paškvalin, GZM, Arheo. 38(1983), 100-103;
81. RASPOBREŽJE (Odmud i Gromilice), Zenica; K. Patsch, GZM 1906, 158;
82. WMBH XI, 115.
83. PODBREŽJE (Koprine), Zenica; K. Patsch, GZM 1906, 158; WMBH XI, 115.
84. DONJA VRACA (Boboš), Zenica; K. Patsch, GZM 1906, 159.
85. KAČUNE (Kamenice), Busovača; V. Paškvalin AKBiH, Zenica 3,71.
86. PODBREŽJE (Križ), Zenica; K. Patsch, GZM 1906, 159, 6; WMBH XI, 117,7.

87. STRANJANI (Zahambarice), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,6.
88. VIŠNJICA (Okućnica), Zenica; I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,47.
89. DRIVUŠA, Zenica: I. Bojanovski, AKBiH, Zenica 3,47.
90. TIŠINA, Zenica; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 3,29.
91. ROGOČIĆI, Blažuj; I. Čremošnik, GZM 1953, 303.
92. BLAŽUJ (Crkvina), Ilidža; Dj. Basler, AKBiH, Konjic 2, 76.
93. STUP, Ilidža; G. Čremošnik, GZM 1930, 211.
94. ILIDŽA, Sarajevo; E. Pašalić, GZM 1959, 113-136.
95. KISELJAK (Glavice), Kiseljak; Dj. Basler, GZM 1954, 301.
96. DUHRI, Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 163.
97. HAN PLOČA, Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 163.
98. AZAPOVIĆI (Zgonovi), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 163.
99. HOMOLJE (Ocrkavka), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 163.
100. KULIJEŠ, Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 163.
101. ZABRĐE, Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 164.
102. GROMILJAK (Crkvina), Kiseljak; Đ. Basler, GZM 1954, 303.
103. KREŠEVO, K. Misilo, Dobri Pastir (1960), 77-78; A. Škegro, Hr. Nar. Kal. 1992, 259-263;
104. KISELJAK (Krčevina), Kiseljak; K. Patsch, GZM 1902, 304; Đ. Basler, GZM 1954, 301.
105. MALI MOŠUNJ, Vitez; GZM V, 6870692; V, 700-704.
106. RIJEKA, Vitez; V. Paškvalin, AKBiH, Travnik, 4,8.
107. RUNIĆI, Travnik; GZM V, 707.
108. PUTIČEVO, Travnik; GZM V, 706; CIL III, 8383.
109. BUGOJNO (Grudine), Bugojno; V. Paškvalin, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, str. 146-148.
110. VESELA, Bugojno; E. Pašalić, GZM 1953, 345-348, idr.
111. PAZARIĆI, Hadžići; WMBH IV, 251; WMBH VI, 235.
112. ZGOŠĆA, Kakanj; D. Sergejevski, GZM 1948, str. 170-172; GZM 1951, str. 308-309.
113. RANKOVIĆI, Travnik; I. Čremošnik, GZM 1955, str. 122-132.
114. FAZLIĆ, Travnik; HOFFER, GZM V, 1893, str. 321-323.
115. GORNJE PEĆINE, Travnik, ALBiH, Tom 2, s.v. Fazlići, 1988;
116. GORNJE MOŠTRE, Visoko, ALBiH, Tom 3, s.v. Visoko, 1988;
117. VISOKO, Visoko; K. Patsch. WMBH IX. S. 233.
118. GRAČANICA, Zenica.

Utvrđenja ili refugije na prahistorijskim gradinama

119. PODASTINJE (Crkvina), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 156; Đ. Basler, GZM 1954., 302.
120. KARAULA (Gradina), Kakanj; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 4,1; V. Paškvalin, Sondažno iskopavanje 1973.
121. DABRAVINE (Gradine), Breza; Radimsky.
122. KOPČIĆI (Gradina), Donji Vakuf; E. Pašalić, Naselja...1960.

123. HOMOLJ (Gradac), Kiseljak; V. Skarić, GZM 1932, 1-22; P. Anđelić, Lepenica 1963, 170.
124. VIŠNJICA (Gradac), Kiseljak; P. Anđelić, Lepenica 1963, 169.

Starokršćanske crkve na gradinama kao prahistorijskim naseljima

125. DABRAVINE (Gradine), Breza; Radimsky.
126. MALI MOŠUNJ (Gradina), Vitez; GZM XXVIII (1916), 477.
127. HOMOLJ (Gradac), Kiseljak; V. Skarić, GZM 1932, 1-22; P. Anđelić, Lepenica 1963, 170.
128. ZENEPIĆI (Gradina), N. Travnik; P. Anđelić – V. Paškvalin, AKBiH, Travnik 4,2.
129. PODASTINJE (Crkvina), Kiseljak; Đ. Basler GZM 1954, 302; P. Anđelić, Lepenica 1963, 169.

Starokršćanske crkve u neposrednoj blizini prahistorijskih naselja na gradinama

130. BUGOJNO (Crkvina); V. Paškvalin, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, str. 159.
131. VIŠNJICA (Z. Begića), Kiseljak; V. Paškvalin, Sondažno iskopavanje 1973.
132. ZUKIĆI (Travnik); V. Paškvalin, Sondažno istraživanje, 1964.

Starokršćanske crkve u urbanim naseljima

133. ZENICA (Bilimišće), Zenica; Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, str. 340-345.
134. BREZA, Breza; G. Čremošnik - D. Sergejevski, Novitates Sarajevoensis No 9, Sarajevo 1930, str. 1-9.
135. TURBE, Varošluk; Ć. Truhelka, GZM V, 1893, str. 695-699.
136. OBORCI (Crkvina), Donji Vakuf; Đ. Basler, Naše starine VII, 1960.

Rimski nadgrobni spomenici

137.ZENICA; D. Sergejevski GZM 1932, str. 35-36; GZM 1892, 343;WMBH I, 276.
138.ZENICA; GZM 1892, 342; WMBH I, 276; GZM 1932.
139.ZENICA; GZM 1892, 342; WMBH I, 276; GZM 1932.
140.PUTIČEVO, Travnik; K. Patsch, GZM 1893, 706.
141.PAZARIĆ, Hadžići; K. Patsch, GZM 1894, 345-346; WMBH IV, 251.
142.GROMILJAK, Kiseljak; I. Čremošnik, GZM 1963, 115, sl. 7.
143.KULIJEŠ, Kiseljak; WMBH 1899, 94, Fig. 70.
144.ZUKIĆI, Travnik; I. Čremošnik, GZM 1963, 115.
145.BILJEŠEVO, Zenica; neobjelodanjen.
146.FAZLIĆI, Travnik; A. Hoffer, GZM 1893, 321-323.
147.JANJIĆI, Zenica; D. Sergejevski, GZM 1932, 44.
148.BREZA; D. Sergejevski, GZM 1943, 19.
149.BREZA; D. Sergejevski, GZM 1943, 16.
150.KAKANJ, Zenica; D. Sergejevski, GZM 1948, 170.
151.PODASTINJE, Kiseljak; K. Patsch, GZM VI, 344; WMBH IV, 253.

152.VIŠNJICA, Kiseljak; K. Patsch, GZM VI, 344; WMBH IV, 253.
153.HOMOLJ, Kiseljak; neobjelodanjen.
154.GUČJA GORA, Travnik; Hoffer, WMBH V, 249, Fig. 2.
155.GORNJI VAKUF; J. Petrović, GZM 1960/61, 233.
156.VIŠNJICA, Kiseljak; K. Misilo, GZM 1936, 19.
157.VIŠNJICA, Kiseljak; K. Misilo, GZM 1963, 21.
158.PAZARIĆ, Hadžići; AEM SVI, 81.
159.LUKAVICA, Sarajevo; neobjelodanjen.
160.ŽUPČA, Breza; Vulić, SAN Spomenik LXXVII, 40, 16.
161.ZENICA, D. Sergejevski, GZM 1932, str. 32, sl. 2.
162.RUNIĆI, Travnik; AEM IV, 201-202.
163.MALI MOŠUNJ, Vitez; neobjelodanjen.
164.PODASTINJE, Fojnica; D. Sergejevski, Spomenik SAN LXXXVIII, 15.
165. BREZA; D. Sergejevski, Novitates Musei Sarajevoensis, No. 9.

Kultni spomenici

166.PUTOVIĆI (Silvan); V. Paškvalin, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, str. 153.
167.HOMOLJ, Kiseljak (Silvan); GZM 1932, 4.
168.BLAŽUJ (Dijana); GZM VI, 1894, 343, sl. 3; WMBH IV, 1896, 350, Fig. 10.
169.ZENICA (Jupiter Fulminator); GZM IV, 1892, 343; GZM 1932, 43; WMBH I, 1893, 276.
170.ZENICA (Liber i Libera, Menada); GZM, 1932, 38, T. XVII, 2,3.
171.ZENICA (Jupiter Fulminator), GZM VI, 1894, 343; GZM 1932, 43; WMBH I, 1893, 276.
172.ŠVRAKINO SELO (Jupiter tonitator); GZM VI, 1894, 341; WMBH IV, 1896, 248, Fig. 8.
173.ZENICA (Kult Urbis Romae); GZM 1932, 39, br. 115, sl. 1; GZM IV, 1892, 343.
174.BILJEŠEVO (Herkules); neobjelodanjen.
175.VITEZ (Tračkomitrička reljefna pločica); GZM XIV, 1902, 14-16, sl. 24; WMBH IX, 1904, 230, Fig. 106.
176. SARAJEVO (Trački konjanik); GZM NS III, 1948, 172, br. 6.
177. ILIDŽA (Apolo-tadeno); GZM VI, 1894, 342, sl. 2; WMBH IV, 1896, 294, Fig. 6.

Rudarstvo

178.PLANINA VRANICA (Gornji Vakuf); E. Pašalić, Rimske ceste i komunikacije, Pos. izd. Zem. muz.., Sarajevo 1960, str. 91-92.
179.RADOVAN (Gornji Vakuf); E. Pašalić, Rimske ceste i komunikacije, Sarajevo 1960, str. 91-92.
180.Rudarske jame u TOPLICAMA (Kreševo i Fojnica); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
181.TURBE (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
182.MALI MOŠUNJ (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.

183.DOLAC NA LAŠVI (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
184.BUSOVAČA (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
185.PUTIĆEVO (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
186.KAČUNE (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.
187.HOMOLJ (Gomile šljunka kao tragovi rudarske djelatnosti); E. Pašalić, Rimske ceste... Sarajevo 1960, str. 91-92.

Metalurgija

188.ZENEPIĆI (Gradina), Novi Travnik; P. Anđelić-V. Paškvalin, AKBiH, Travnik 4,1.
189.DABRAVINA (Gradina), Breza; V. Paškvalin, AKBiH, Zenica 4,7.

Troskovišta

190.VIŠNJICA; P. Anđelić, Lepenica 1963, 166-167.
191.AZAPOVIĆI; P. Anđelić, Lepenica 1963, 166-167.
192.STARI KAČUNI; V. Paškvalin – P. Anđelić, AKBiH, Zenica 3,72.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovi, u dva dijela, izloženoj kulturno-povjesnoj problematici ilirsko-panonskog plemena Dezitijata, koja se izučava na temelju arheoloških nalaza i antičke toponomastike područja srednje Bosne (vidi prilog 6, 7) moglo se doći do određenih zaključaka. Neki od njih bili su već ranije poznati, za razliku, opet, od nekih drugih, koji su ostali samo na pretpostavci, dok se arheološki znanstveno ne dokažu. Tako će se, u kontekstu ovih razmatranja, pokušati s više svjetla dobiti jasnija kulturna i povjesna slika ovog plemena u doba rimske vlasti.

Među najznačajnije, u prvom dijelu rada, u tom smislu, spada grupa arheoloških nalaza od četiri povjesno-epigrafska spomenika: dva miljokaza iz Salone (Solin), cipus Valensa Varrona iz Breze, te titul s više imena iz najuže obitelji dezitijatskog vođe Batona /Župča nedaleko Breze/, što Dezitijate geografski pouzdano lociraju u središnju Bosnu.[203] Tako bi ovi arheološki pisani dokazi oborili ranija mišljenja da su Dezitijati naseljavali glasinački kraj do Drine, konačno utvrdili njihovo povjesno područje.

Nakon okupacije i podjele Ilirika (8. g. pos. Kr.) na rimsku provinciju Dalmaciju i Panoniju arheološko-epigrafski i drugi nalazi očituju jasno njihovu roma-

[203] Vidi preglednu kartu popisa arheoloških nalazišta na ovom području, koje je uživalo pleme Dezitijata /Prilog 6. i 7):

nizaciju, urbanizaciju, posebno pacifikaciju u njihovom kraju. Glavni dokazi, u tom pogledu, su prisutna carska gentilna imena na spomenicima. To su: Flavius, Ulpius, Aeilus i Aurelius. Tijek romanizacije u 1. st. išao je sporo, vrlo oprezno, dok je u 2, 3. i 4. st. bio relativno brži, ovisеći o političkim i gospodarskim prilikama u Rimskom Carstvu. Zaključak je da kraj romanizacije prekida "Constitutio Antoniniana" 212. godine[204], kad svi njegovi stanovnici postaju rimski građani.

Važno je istaknuti pitanje ilirske, odnosnno dezitijatske onomastike. Nju susrećemo na natpisima s ovog područja, a otkrivala bi, što je vrlo značajno za povijest i kulturu Dezitijata, bliske odnose sa imenima stanovnika iz krajeva Panonije. Tako bi, možda, ovo očitovanje dopuštalo određeniji zaključak da su Dezitijati, kako kaže Straban (pisac Augustova doba), panonskog podrijetla[205], što se još uvijek bez čvršćih dokaza ne bi moglo pouzdano tvrditi.

Isto tako, ne može se zaključivati da bi cipus iz Breze Valensa sina Varronova, dezitijatskog princepsa, mogao izvorno pripadati dezitijatskom tipu sepulkralnog spomenika slično urni kod Japoda ili čunjastom cipusu kod Liburna, nego predstavlja formu rimskog nadgrobnog spomenika i početke romanizacije kod Dezitijata u doba Flavijevaca.[206]

Također je, u kontekstu izučavanja duhovne kulture kod Dezitijata, potrebno reći da i oni "interpretatio romana" njeguju svoju religiju, koja je, izgleda, došla najviše do izražaja u 3. st. pos. Kr. u podizanju kultnih spomenika Silvana i Dijane.[207]

Osim toga, izučavanjem nošnje kod žena i muškaraca na nadgrobnim spomenicima s prikazima pokojnika, moguće je konstatirati da su Dezitijati imali autohtonu nošnju, što bi se posebno odnosilo na segment nošnje žena u pokrivanju glave i resa kod ogrtača, što bi upućivalo na utjecaj ili identičnost ovih nošnja s nošnjama žena u Panoniji i Noriku.[208]

Osim cipusa, stele i titula, kao tipova sepulkralnih spomenika, nemamo na području Dezitijata drugih arheoloških dokaza o njihovom autohtonom ritusu sahranjivanja kao kod predrimskog stanovništva na glasinačkom području pod tumulima. To govori da se za Dezitijate ne bi moglo tvrditi, ukoliko obred sahranjivanja pod tumulima, nije iščezao već na samim počecima prihvatanja rimskog načina sahranjivanja pokojnikova pepela ispod nadgrobnih spomenika, a u doba kršćanstva inhumaciju, odnosno sahranjivanje u zidane grobnice na svod, sarkofage i mauzoleje.[209]

Uz stele, cipuse, titule i kamene urne, kao predstavnike sepulkralne grčko-rimske umjetnosti ili tradicije u ovim krajevima, potrebno je, s obzirom na kamene

---

[204] Napomene od 7-19:
[205] Napomene od 168-177:
[206] Napomene od 69-102:
[207] Napomene od 20-46:
[208] Napomene od 47-68:
[209] Napomene od 114-141:

urne, posebno istaknuti da se kod Dezitijata ne nalaze toliko u upotrebi, koliko u obredu incineracije kod Delmata i Japoda. Stoga bi ova činjenica, u kontekstu sahranjivanja Dezitijata govorila više o njezinoj neprihvatljivosti kod Dezitijata kao recipijenta za spaljene pokojnike, pa bi se u tome, čini se, trebalo gledati kao očuvani duhovni segment dezitijatske tradicije pri sahranjivanju pokojnika. Naime, ona bi upućivala više na predaju Dezitijata još iz krajeva Panonije, gdje su se incinerirani pokojnici polagali u zemljane urne – žare, pa bi se nedostatak kamenih urni upravo na njihovom području, mogao tumačiti i kao refleks te panonske tradicije.[210]

D. Sergejevski iznio je jednu vrlo zanimljivu tezu. Naime, on govori o tehnici duboreza u drvetu na sepulkralnim kamenim spomenicima s područja Dezitijata. Tu tehniku duboreza u kamenu iz 3. st. pos. Kr. pripisuje domaćoj likovnoj obradi spomenika, koja je vjerojatno potaknuta grčko-rimskom umjetnošću.[211]

S druge, pak, strane javlja se na istom području, o čemu nas obavještava D. Sergejevski, maloazijska umjetnost iz Palmire. Prisutna je na sepulkralnim spomenicima 4. st. s karakterisitkama plošnosti reljefa, simetričnosti i paralelnosti linija.[212]

Uz iznesena razmatranja, koja se odnose na prvi dio rada, može se sve svrstati pod jedan zaključak. Onomastika, nošnja kod žena, pa i činjenica da ne prihvataju pri obredu incineracije sahranjivanje pokojnika u kamene urne, upućivale bi na tragovve koji bi ih povezivali s dalekom prošlošću u pradomovini Panoniji.[213] Na ta pitanja više svjetla bacit će još neobjavljena dezitijatska nekropola na "Kamenjači" u Brezi.

U drugom dijelu rada, s obzirom na objavljeno rekognosciranje, sondažno i zaštitno iskopavanje na određenim arheološkim lokalitetima, može se kao zaključak prezentirati:

1. Obilazeći dezitijatski teren moglo se konstatirati više tipova ili kategorija arheoloških nalazišta[214] s objektima antičke i kasnoantičke arhitekture, posebno s bazilikama ili crkvama /A, B, C, D, E/, koja će na terenu, u kontekstu njihovih ispitivanja, dobro doći istraživačima ove problematike;

2. Kod sondažnih istraživanja na "Vini" kao njihov rezultat moglo se konstatirati otkriće ranosrednjovjekovne nekropole X/XII st. ketlaške kulturne grupe.[215] /vidi priloge: 1, 2, 3/;

---

[210] Napomene od 142-149;
[211] Napomene od 149;
[212] Napomene od 103-113;
[213] Napomene od 108-113;
[214] Napomene od 176-177;
[215] Napomene od 178-198;

3. Uz spomenuto otkriće, imali smo na drugim lokalitetima nalaze kasnoantičke utvrde /Gromile kod Kaknja/ i tragove pretpostavljene starokršćanske bazilike u Begovićima /G. Višnjica, Kiseljak/.[216]

Ovako bi ukratko, prema dosadašnjim rezultatima ispitivanja područja Dezitijata u razdoblju ranog i kasnog Rimskog Carstva, izgledala još uvijek malo poznata njihova kulturna povijest, a, čiji je povjesno-geografski prostor središnja Bosna /vidi prilog 6 i 7/, na koji će, nadamo se, nešto više svjetla baciti istražena, ali još neobjavljena nekropola Dezitijata na "Kamenjači" u Brezi.[217]

RIASSUNTO

L'antica tribu' dei Desitiati nelle regioni della Bosnia centrale nel tempo dell' impero romano

Questo studio cerca di mettere di piu' in luce il periodo della storia della cultura dell' antica tribu' illirico-pannonica die Desitiati nel tempo dell' occupazione romana, dal 1. al 3. s. dopo Cristo, il quale viene menzionato dalle fonti antiche storiche ed archeologiche. Esse la collocano nelle regioni della Bosnia centrale. Nell' articolo viene trattata la tipologia dei monumenti sepulcrali, dei culti romani, del paese e stranieri. Accanto all'arte romana della provincia viene menzionata l'arte autoctona ed i costumi, l'onomastica e il modo di sepoltura. Si parla poi dell'industria mineraria e metalurgia presso i Desitiati. Una delle questioni essenziali e' la loro origine panonica ed il processo della loro romanizzazione (1-3 s.). Una parte di questo studio fanno il riconoscimento, lo scavare archeologico del titolo-iscrizione della famiglia di Batone, trovato nella localita' "Vini" in Župča, vicino a Breza, che apperteneva alla necropoli della tribu' illirico-panonica dei Desitiati di "Kamenjača" in Breza. La' si trovo' come le spoglie e serviva presso i riti cristiani di sepoltura, poiche sulla stessa localita' di "Vini" e' archeologicamente constatata la necropoli dal tempo dell' alto Medio evo, ed apparteneva alla cultura ketlah (10-12. s).

[216] Napomene od 197-198:
[217] Napomene od 200:

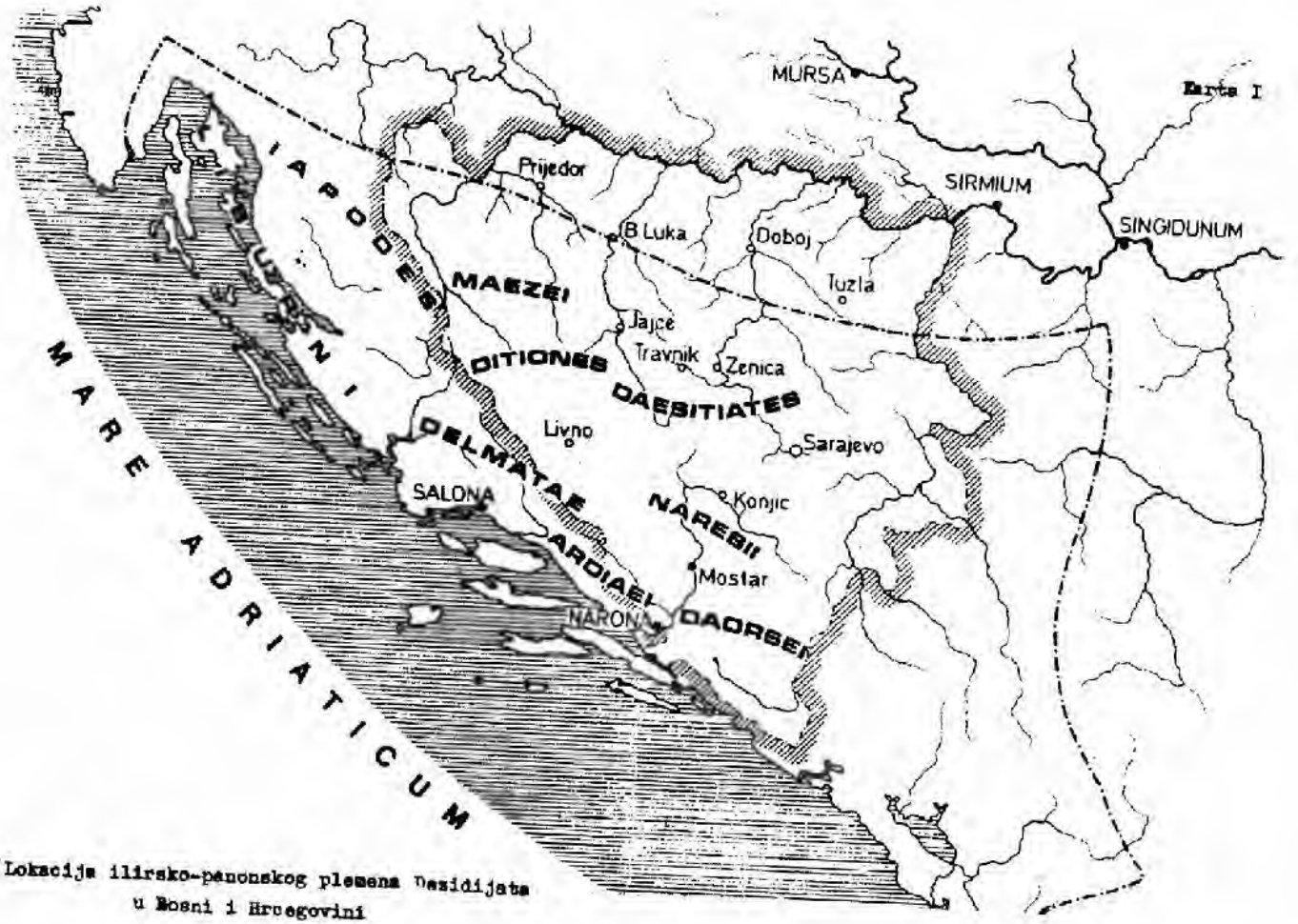

Lokacija ilirsko-panonskog plemena Dezidijata u Bosni i Hercegovini

Tab. I

Sl. 1. Cipus: T. Flavija Valensa, sina Varronova, prinsceps Desitijata (Breza)

Sl. 2. Titul obitelji desitijatskog Batona iz Župče (Breza)

Prilog 3.

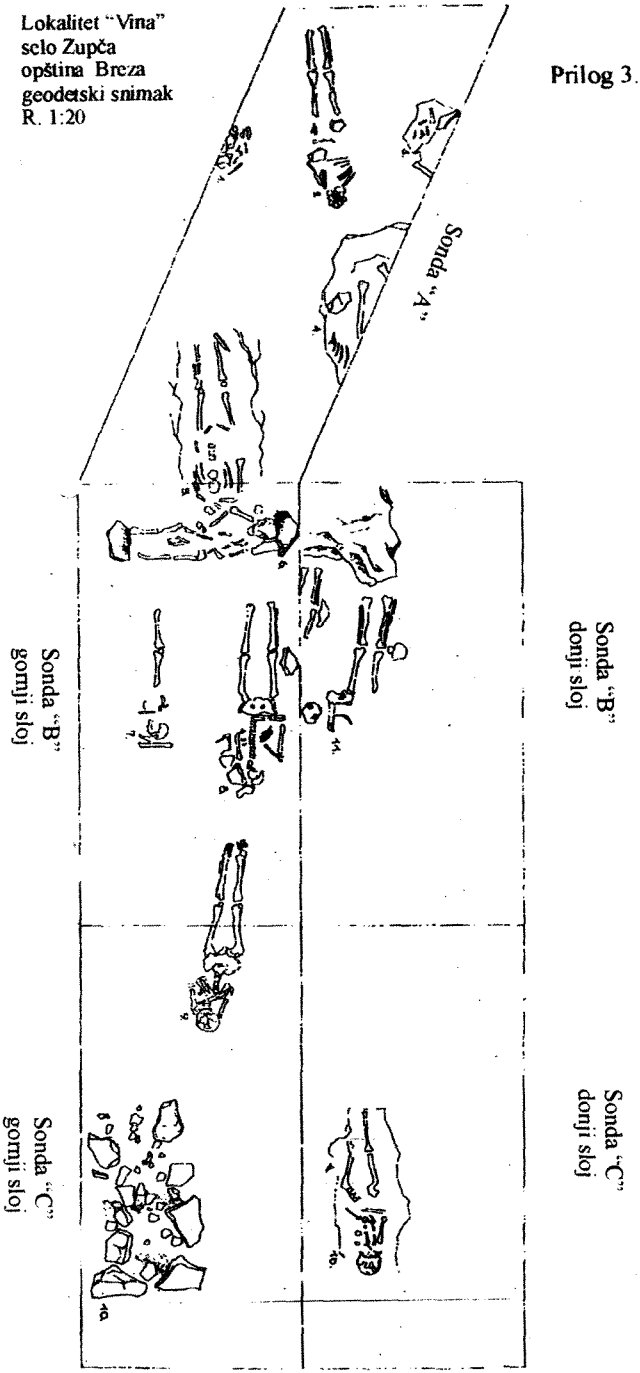
Lokalitet "Vina"
selo Zupča
opština Breza
geodetski snimak
R. 1:20
Sonda "A"
Sonda "B"
gornji sloj
Sonda "B"
donji sloj
Sonda "C"
gornji sloj
Sonda "C"
donji sloj

Prilog 2.

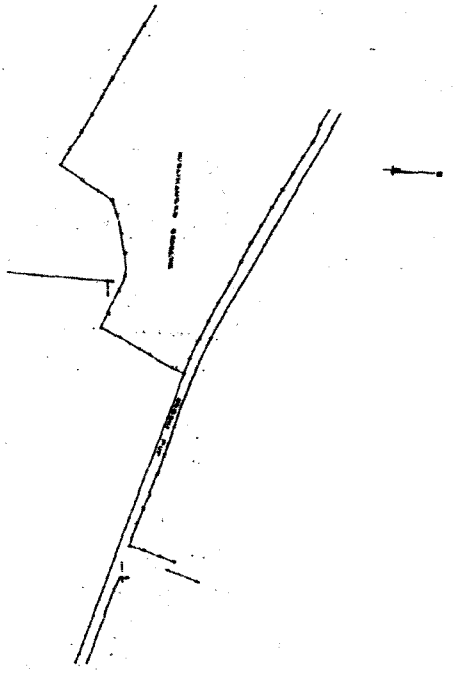

Lokalitet "Vina"
selo Rurča
opština Breza
geodetski snimak
R. 1:500
List 2.

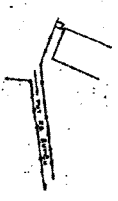

Prilog 4.

Gradina (Gradac)
Karaula
Kakanj
R. 1:50
Septembra, 1773. god.

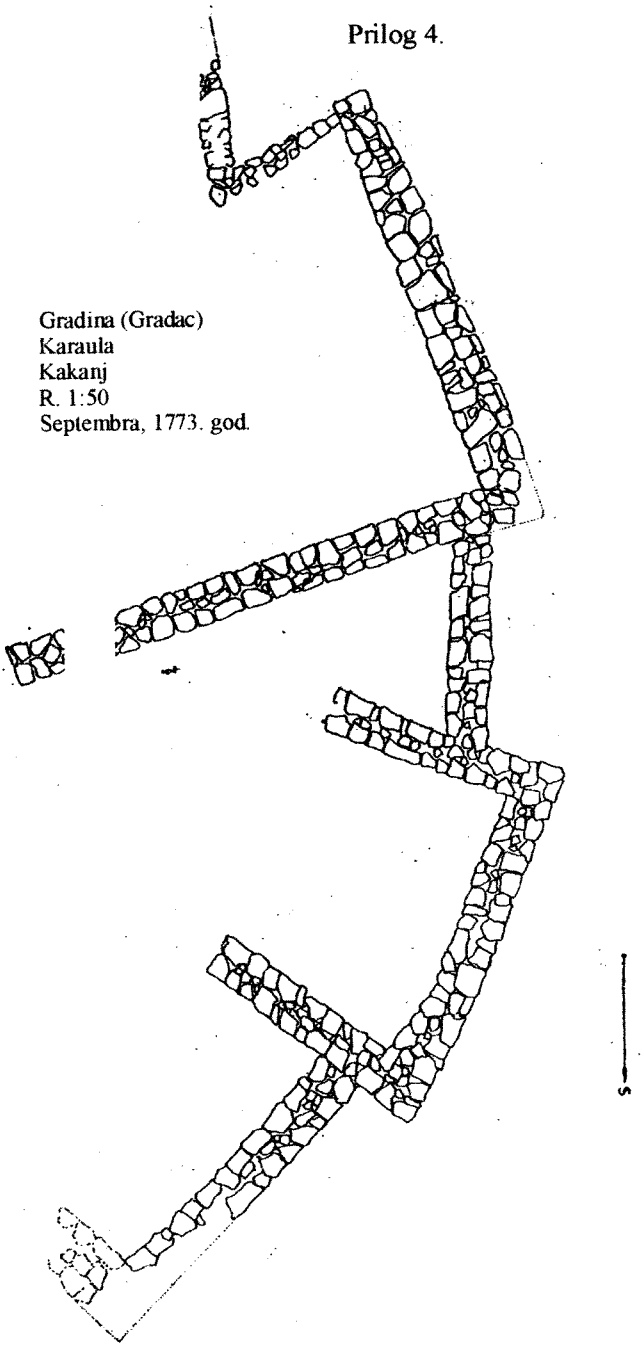

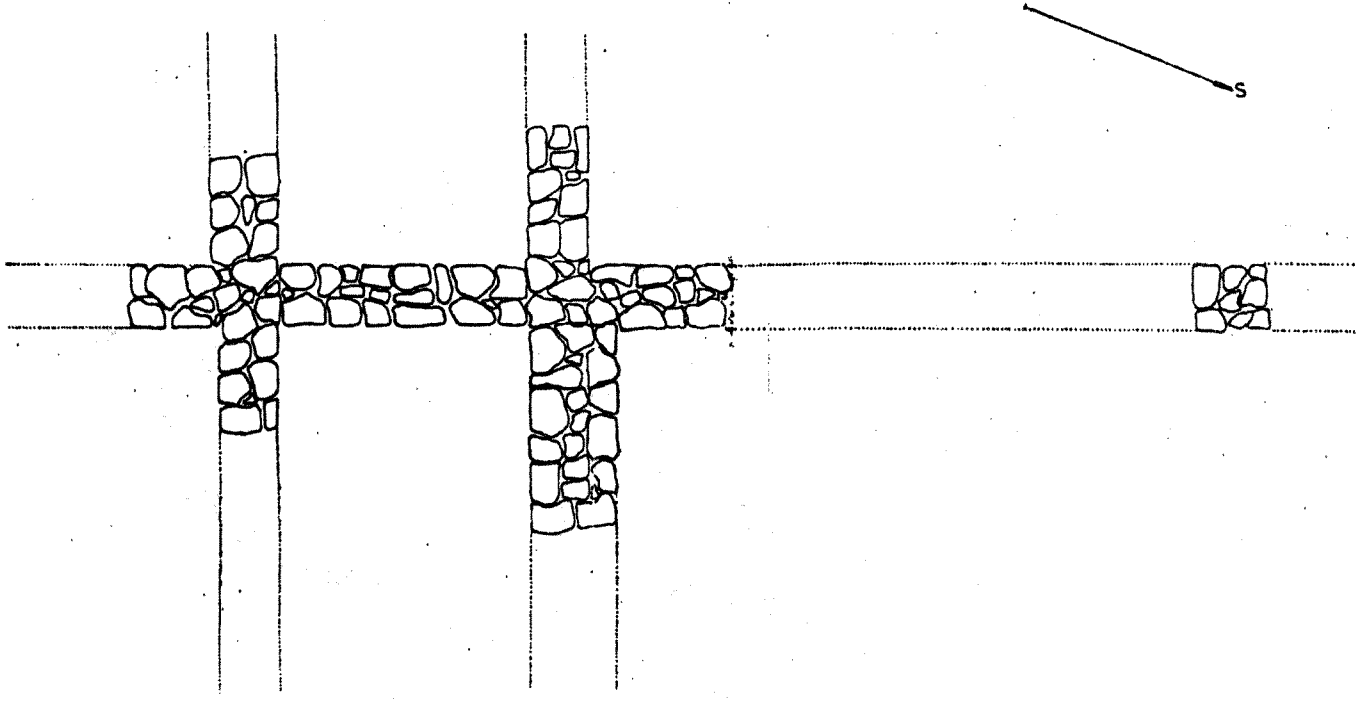

ZASEOK BEGOVIĆI
GORNJA VIŠNJICA
KISELJAK
R = 1:50

23.9. 1973 god.

PRILOG 5.

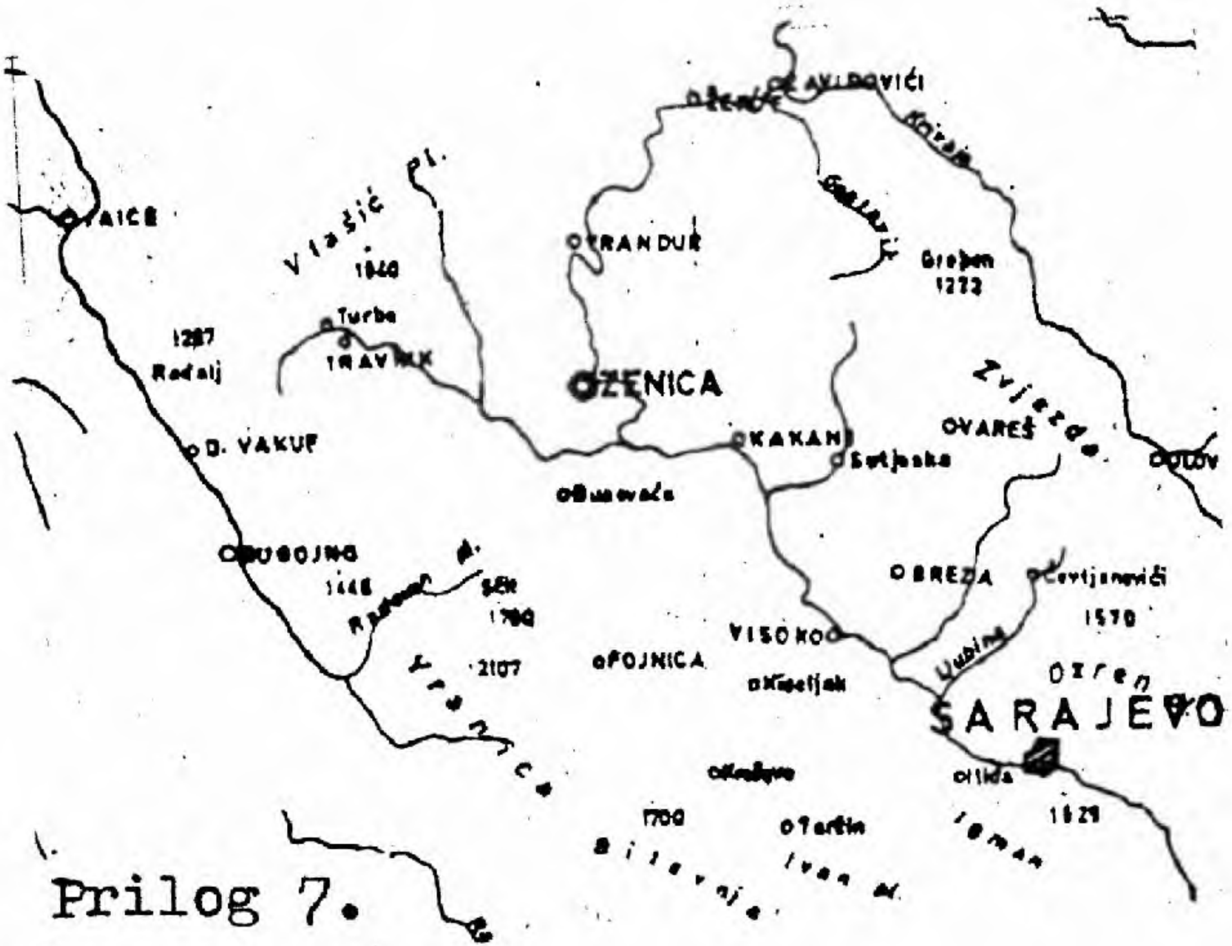
JAICE
Vlašić pl.
Turbe
TRAVNIK
Radalj
D. VAKUF
BUGOJNO
ZENICA
VRANDUK
VAREŠ
KAKANJ
Sutjeska
Zvijezda
BREZA
Čevljanovići
1570
VISOKO
FOJNICA
Kiseljak
2107
1700
SARAJEVO
Ozren
Ilidža
Tarčin
Bitovnja
Ivan pl.
Igman

Prilog 7.